

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΙΔΕΑΣ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ ΔΙΚΑΙΟΥ ΠΑΡΑ ΤΟΙΣ ΑΡΧΑΙΟΙΣ ΕΛΛΗΣΙΝ

Μετά συγκινήσεως βαθείας προσερχόμενος ἔνδον ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ μεγαλωνύμου καὶ περισέμνου τούτου πνευματικοῦ Ἰδρύματος, ἵνα παρεδρεύσω, ὧ ἄνδρες Ἀκαδημαϊκοί, ἐν μέσῳ ὑμῶν, διαπρεπῶν θυηπόλων καὶ μυσταγωγῶν τῶν ἐπιστημῶν, τῶν γραμμάτων καὶ τῶν τεχνῶν, πλείστας ὁμολογῶ ὑμῖν χάριτας ἐπὶ τῇ εὐμενεῖ ψήφῳ καὶ τῇ τιμητικῇ κλήσει. Θερμὰς εὐχαριστίας ἐκφράζω προσέτι τῷ κ. Πρόεδρῳ τῆς Ἀκαδημίας καὶ τῷ καθηγητῇ κ. Γεωργ. Μπαλῆ διὰ τοὺς φιλόφρονας λόγους αὐτῶν περὶ ἐμοῦ καὶ τῆς δικαστικῆς λειτουργίας μου.

Μετ' οὐχὶ ἥσσανος συγκινήσεως ἀναμνησκομαι, ὅτι καὶ τὴν ἐν τῇ Ἀκαδημίᾳ ἔδραν, εἰς ἣν ἐκλήθην, ἐκόσμησε πρό τινων ἐτῶν ὁ ἀείμνηστος πρῶτος Πρόεδρος τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας Κωνσταντῖνος Ῥακτιβάν, ὅστις διὰ τῆς φωτεινῆς αὐτοῦ διανοίας καὶ τῆς βαθείας ἐπιστημονικῆς μορφώσεως καὶ πείρας, τῆς εὐθυκρισίας καὶ τοῦ ἀνεπτυγμένου συναισθήματος τοῦ δικαίου, καὶ τῆς ἀμώμου ἀρετῆς αὐτοῦ, κατέβαλεν ἀσφαλῆ τὰ θεμέλια τοῦ θεσμοῦ καὶ προελείανε καὶ ὑπέδειξε τὴν πορευτέαν ὁδὸν ἡμῖν τοῖς ἐπιγενομένοις.

Καὶ νῦν προέρχομαι εἰς βραχεῖάν τινα ἐπισκόπησιν θέματος σπουδαιοτάτου, πάντοτε δ' ἐπικαίρου, εἰς ὃ ἀμέριστος ἡ προσοχὴ πάντων καὶ ἰδίᾳ τῶν ἀρχόντων δέον πάντοτε νὰ στρέφηται, καὶ περὶ οὗ ἔχομεν πολυτίμους ὑποθήκας παρὰ τῶν ἀρχαίων προγόνων, ἥτοι περὶ τῆς ἰδέας καὶ τῆς ἐννοίας τῆς πολιτείας δικαίου.

Τὸ δίκαιον ἀποτελεῖ τὴν βάσιν τῆς πολιτείας. Σήμερον τοῦτο ἀναγνωρίζεται γενικῶς ὡς θεμελιώδες καὶ πρωταρχικὸν πολιτικὸν ἀξίωμα. Ἀλλ' ἡ καταγωγὴ αὐτοῦ εἶναι ἀρχαία, ἀρχαιοτάτη. Ἡ περὶ αὐτοῦ ἰδέα ἐπεγνώσθη ἀφ' ἧς ἡ πρώτη κοινωνία τῶν ἀνθρώπων ὑπερέβη τὸν οὐδὸν τῆς πρωτογόνου καταστάσεως καὶ ἐξειλίχθη εἰς συντεταγμένην τινὰ κοινωνικὴν συμβίωσιν. Κατενοήθη τότε, ὅτι ἡ συμβίωσις αὕτη δὲν ἦτο δυνατὴ ἄνευ νόμων, ὅτι ἀπαραίτητος βάσις καὶ προϋπόθεσις αὐτῆς ἦτο ἡ ἔννομος τάξις.

Τοσοῦτο δ' ἐπιτακτικὴ καὶ θεμελιώδης ἐφαίνετο ἡ ἰδέα αὕτη, ὥστε ἐπιστεύετο ὅτι τὸ δίκαιον, τὸ ρυθμίζον τὴν κοινωνικὴν συμβίωσιν, τὸ

ἐξασφαλίζον τὴν εἰρήνην, τὴν τάξιν, τὴν ἐλευθερίαν, ἔχει θεῖαν τὴν καταγωγὴν. Ἡ πρωτόγονος αὕτη πίστις διετηρεῖτο ἀκόμη καὶ ἐν τοῖς κλασικοῖς καὶ τοῖς μεταγενεστέροις χρόνοις, ὥς πρὸς τοὺς ἐκ παραδόσεως ἰσχύοντας ἀγράφους νόμους, τοὺς ῥυθμίζοντας ἰδιαζόντως σπουδαίας, κυρίως ἠθικάς, σχέσεις τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἀλλήλους καὶ πρὸς τοὺς Θεούς.

Οὕτως ὁ Ἐφέσιος φιλόσοφος Ἡράκλειτος ἐδίδασκεν, ὅτι οἱ παρ' ἀνθρώποις νόμοι ἀπορρέουσι πάντες ἀπὸ τοῦ θεοῦ: «*τρέφονται γὰρ πάντες οἱ ἀνθρώπειοι νόμοι ὑπὸ ἐνός, τοῦ θεοῦ*¹».

Ὁμοίως ὁ Σοφοκλῆς πιστεύει, ὅτι τῶν ἀγράφων καὶ αἰωνίων νόμων οὐδεὶς γινώσκει τὴν ἀρχήν, ἀλλὰ πατὴρ αὐτῶν εἶναι ὁ Ὀλυμπος, ὁ Ζεὺς:

« . . . , ὧν νόμοι πρόκεινται
ὑψίποδες, οὐρανίαν
δι' αἰθέρα τεκνωθέντες, ὧν Ὀλυμπος
πατὴρ μόνος²».

Καὶ ἀλλαχοῦ:

« . . . ἄγραπτα κἀσφαλῇ θεῶν
νόμιμα
οὐ γάρ τι νῦν γε κἀχθές, ἀλλ' αἰεὶ ποτε
ζῆ ταῦτα, κοῦδεις οἶδεν ἔξ ὅτου φάνη³».

Καὶ ὁ Σωκράτης ἐπ' ἴσης ἐδίδασκεν, ὅτι οἱ ἄγραφοι νόμοι ἐτέθησαν τοῖς ἀνθρώποις ὑπὸ τῶν Θεῶν:

«*Τοὺς ἀγράφους νόμους, τοὺς ἐν πάσῃ χώρᾳ κατὰ ταῦτα νομιζομένους, . . . Θεοὺς οἶμαι τοὺς νόμους τούτους τοῖς ἀνθρώποις θεῖναι*⁴».

Ὁμοίως καὶ ὁ Πλάτων ἐδέχετο θεῖαν τὴν καταγωγὴν τῶν νόμων καὶ τῆς πολιτείας: «*Θεὸς ἡμῖν εἴληφε τὴν αἰτίαν τῆς τῶν νόμων διαθέσεως, θεός, ὥς γε τὸ δικαιοτάτον εἰπεῖν . . . τὸ ἀληθές καὶ τὸ δίκαιον ὑπὲρ γε θείας πολιτείας διαλεγόμενους λέγειν . . .*»⁵. Ἐξηγῶν δὲ τοῦτο ὁ σχολιαστής λέγει: «*παρὰ Θεῶν γάρ φατε ἐκείνους εἴληφέναι τοὺς νόμους, καὶ διὰ τοῦτο θεῖους καὶ τὴν πολιτείαν θεῖαν*»⁶. Ἐν δὲ τῷ Πρωταγόρᾳ ἀναφέρει τὸν Δία ἐπιτάσσοντα τὴν θέσιν

¹ Ἡρακλείτου, Fragm. B, 114, ἐν τῇ ἐκδόσει H. Diels: Die Fragmente der Vorsokratiker, (1922).

² Σοφοκλέους, Οἰδίπους Τύραννος, στίχ. 865 κ. ἑξ.

³ Σοφοκλέους, Ἀντιγόνη, στίχ. 454 κ. ἑξ.

⁴ Ξενοφῶντος, Ἀπομνημονεύματα, Δ', 4, 19.

⁵ Πλάτωνος, Νόμοι Α', 624 Α καὶ 630 Ε.

⁶ Σχόλια εἰς τοὺς Νόμους τοῦ Πλάτωνος, Α', 630 Δ.

παρ' ἀνθρώποις νόμου τινός. Ὄταν, λέγει, ὁ Ζεὺς, «δείσας περὶ τῷ γένει ἡμῶν, μὴ ἀπόλοιτο πᾶν», ἔπεμψε τὸν Ἑρμῆν, ἵνα νείμῃ ἐπὶ πάντας τοὺς ἀνθρώπους αἰδῶ τε καὶ δίκην, ἐπεῖπε: «Καὶ νόμον γε θές παρ' ἐμοῦ, τὸν μὴ δυνάμενον αἰδοῦς καὶ δίκης μετέχειν, κτείνειν ὡς νόσον τῆς πόλεως¹». Παλαιότερον δὲ καὶ ὁ Ἡσίοδος εἶπε: «Τόνδε γὰρ ἀνθρώποισι νόμον διέταξε Κρονίων²».

Θεῖαν τὴν καταγωγὴν τῶν νόμων, ἄμεσον ἢ ἔμμεσον, ἐπίστευε καὶ ὁ Δημοσθένης. «Οἱ ἐξ ἀρχῆς τὰ νόμιμα διαθέντες, λέγει, οἵτινες ποτ' ἦσαν, εἴθ' ἦρωες, εἴτε Θεοί³». Καὶ ἐν φερομένῳ ὑπὸ τὸ ὄνομα αὐτοῦ λόγῳ λέγεται: «πᾶς ἐστὶ νόμος εὖρημα μὲν καὶ δῶρον Θεῶν, δόγμα δ' ἀνθρώπων φρονίμων⁴». Ὁ δὲ στωϊκὸς Χρύσιππος ὁ Σολεὺς ἐδίδασκε, κατὰ τὸν Πλούταρχον, ὅτι «οὐκ ἔστιν εὐρεῖν τῆς δικαιοσύνης ἄλλην ἀρχὴν οὐδ' ἄλλην γένεσιν ἢ τὴν ἐκ τοῦ Διὸς καὶ τὴν ἐκ τῆς κοινῆς φύσεως⁵».

Ἐπιγραμματικώτερον δὲ ὁ μὲν Αἰσχύλος εἶπε: «Νεοχμοῖς δὲ δὴ νόμοις Ζεὺς ἀθέτως κρατύνει⁶». Ἄλλος δ' ἄγνωστος τραγικὸς εἶπεν: «Ὁ γὰρ Θεὸς μέγιστος ἀνθρώποις νόμος⁷». Ὁ δὲ Πλούταρχος: «Ζεὺς, αὐτὸς ἐστὶ καὶ νόμων ὁ πρεσβύτατος καὶ τελειότατος⁸». Ὁ δὲ στωϊκὸς φιλόσοφος Κλεάνθης: «Ζεῦ φύσεως ἀρχηγέ, νόμον μέτα πάντα κυβερνῶν⁹».

Ἀλλὰ καὶ περὶ τῶν γραπτῶν νόμων, τῶν τεθειμένων ὑπὸ τῆς πόλεως, ἐπιστεύετο, ὅτι καὶ οὗτοι ἀπέρρεον ἐκ τῆς ιδέας τοῦ δικαίου, ἥτις ὑπάρχει παρὰ τοῦ Θεοῦ ἐμβεβλημένη ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀρχὴ καὶ δύναμις, διέπουσα τὸν ἠθικὸν βίον, καὶ ἀποκαλύπτεται διὰ τοῦ λόγου, οὔσα ἀναλλοίωτος καὶ αἰωνία. Τὴν θεωρίαν ταύτην ἀνέπτυξε σαφέστερον ὁ Ἀριστοτέλης, ὅστις προϋποθέτων ἔμφυτον τὴν ιδεάν τοῦ δικαίου, διακρίνει φυσικὸν ἢ πρῶτον δίκαιον, ἐν παντὶ ἀνθρώπῳ ὑπάρχον, καὶ νομικὸν θετὸν δίκαιον, καὶ ἄγραφον καὶ γεγραμμένον καὶ κοινὸν

¹ Πλάτωνος, Πρωταγόρας 322 D.

² Ἡσίοδου, Ἔργα καὶ Ἡμέραι, στίχ. 276.

³ Δημοσθένους, Λόγος κατὰ Ἀριστοκράτους, 70, (643).

⁴ Τοῦ αὐτοῦ, Κατὰ Ἀριστογείτονος Α', 16. Ὁ ὀρισμὸς οὗτος, ἐκ τοῦ Μαρκιανοῦ παραληφθεὶς, κατεχωρίσθη καὶ ἐν τῷ νόμῳ 2 Πανδεκτῶν (1. 3).

⁵ Πλουτάρχου, Περὶ Στωϊκῶν ἐναντιωμάτων, 9.

⁶ Αἰσχύλου, Προμηθεὺς Δεσμώτης, στίχ. 150. Ὁ Ζεὺς ἄρχει ἀθέσμως διὰ νέων νόμων.

⁷ Παρὰ Στοβαίῳ, Ἀνθολόγιον (ἔκδ. Wachsmuth), Α', 1, 5.

⁸ Πλουτάρχου, Πρὸς ἡγεμόνα ἀπαίδευτον, 4.

⁹ Παρὰ Στοβαίῳ, Α', 1, 12.

καὶ ἴδιον. «Νόμος δ' ἐστὶν ὁ μὲν ἴδιος, ὁ δὲ κοινός· λέγω δὲ ἴδιον μὲν καθ' ὃν γεγραμμένον πολιτεύονται, κοινὸν δὲ ὅσα ἄγραφα παρὰ πᾶσιν ὁμολογεῖσθαι δοκεῖ. Λέγω δὲ νόμον τὸν μὲν ἴδιον, τὸν δὲ κοινόν· ἴδιον μὲν τὸν ἐκάστοις ὠρυσμένον πρὸς αὐτούς, καὶ τοῦτον τὸν μὲν ἄγραφον, τὸν δὲ γεγραμμένον, κοινὸν δὲ τὸν κατὰ φύσιν. Ἔστι γάρ, ὃ μαντεύονται τι πάντες, φύσει κοινὸν δίκαιον καὶ ἄδικον, καὶ μὴδεμία κοινωνία πρὸς ἀλλήλους ἢ, μὴδὲ συνθήκη¹». Καὶ ἀλλοχοῦ λέγει: «Τοῦ πολιτικοῦ δικαίου τὸ μὲν φυσικὸν ἐστὶ, τὸ δὲ νομικόν, φυσικὸν μὲν τὸ πανταχοῦ τὴν αὐτὴν δύναμιν ἔχον, καὶ οὐ τὸ δοκεῖν ἢ μὴ, νομικὸν δὲ ὃ ἐξ ἀρχῆς μὲν οὐδὲν διαφέρει οὕτως ἢ ἄλλως, ὅταν δὲ θῶνται διαφέρει κλπ.²». «Ἔτι εἰ μὲν ἀγνοῶν ἔκρινεν, οὐκ ἄδικεῖ κατὰ τὸ νομικὸν δίκαιον, οὐδ' ἄδικος ἢ κρίσις ἐστίν, ἐστὶ δ' ὡς ἄδικος· ἕτερον γὰρ τὸ νομικὸν δίκαιον καὶ τὸ πρῶτον³». «Δοκεῖ γὰρ εἶναι τι δίκαιον παντὶ ἀνθρώπῳ πρὸς πάντα τὸν δυνάμενον κοινωνῆσαι νόμου καὶ συνθήκης⁴».

Ἄλλ' ὡς πολιτικὸν ἀξίωμα θεμελιῶδες διετύπωσε τὴν ἰδέαν ταύτην, περὶ τοῦ ὅτι τὸ δίκαιον ἀποτελεῖ τὴν βάσιν τῆς πολιτείας, ὁ θεῖος Πλάτων εἰπὼν: «νόμους ἀνθρώποις ἀναγκαῖον τίθεσθαι καὶ ζῆν κατὰ νόμους, ἢ μὴδὲν διαφέρειν τῶν πάντῃ ἀγριωτάτων θηρίων⁵». Τὸ αὐτὸ ὑπ' ἄλλην διατύπωσιν ἐπανέλαβε καὶ ὁ Ἀριστοτέλης εἰπὼν: «ὅσπερ γὰρ τελειωθὲν βέλτιστον τῶν ζώων ἀνθρωπὸς ἐστίν, οὕτω καὶ χωρισθὲν νόμου καὶ δίκης χεῖριστον πάντων⁶». Ἀλλοχοῦ δὲ λέγει: «ὅπου γὰρ μὴ νόμοι ἄρχουσιν, οὐκ ἔστι πολιτεία⁷». Καὶ ἐν ἄλλῳ τόπῳ χαρακτηρίζει τὸν νόμον ὡς τὴν τάξιν: «Ἡ γὰρ τάξις νόμος⁸».

Ὁ δὲ Δημοσθένης εὐφυῶς εἶπεν, ὅτι οἱ νόμοι εἶναι ἡ ψυχὴ τῆς πόλεως, ὧν ἐκλιπόντων καὶ αὕτη καταλύεται: «Πόλεως εἶναι τὴν ψυχὴν τοὺς νόμους. Ὡςπερ γὰρ τὸ σῶμα στερηθὲν τῆς ψυχῆς πίπτει, οὕτω καὶ πόλις, μὴ ὄντων νόμων, καταλύεται⁹». Ὁμοίως καὶ ὁ Ἰσοκράτης εἶπεν, ὅτι τὸ πολίτευμα εἶναι ἡ ψυχὴ τῆς πόλεως, ἔχουσα τοσαύτην δύναμιν, ὅσην ὁ νοῦς ἐν τῷ σώματι. «Πᾶσα πολιτεία ψυχὴ πόλεως ἐστὶ, τοσαύτην ἔχουσα δύναμιν,

¹ Ἀριστοτέλους, Ῥητορική, Α', 10, 15.

² Τοῦ αὐτοῦ, Ἠθικά Νικομάχεια, 1134 Β, 18 κ. ἐξ.

³ Αὐτόθι, 1136 Β, 32 κ. ἐξ.

⁴ Αὐτόθι, 1161 Β, 7-8.

⁵ Πλάτωνος, Νόμοι, Θ', 874 Ε.

⁶ Ἀριστοτέλους, Πολιτικά, 1253 Α, 35.

⁷ Αὐτόθι, 1292 Α, 35.

⁸ Αὐτόθι, 1287 Α, 21.

⁹ Παρὰ Στοβαίῳ, 43, 140.

ᾧσιν περ ἐν σώματι φρόνησις¹». Ὁ δὲ Ἀνκουργος ὁ ῥήτωρ εἶπεν, ὅτι «διαφυλάττει καὶ διασώζει τὴν δημοκρατίαν καὶ τὴν τῆς πόλεως εὐδαιμονίαν, πρῶτον ἢ τῶν νόμων τάξις²».

Τὰ αὐτὰ περίπου ἐδίδασκον καὶ ἄλλοι φιλόσοφοι καὶ ποιηταί. Οὕτως ὁ πυθαγόρειος Εὐρύφαιμος ἔλεγεν: «Οὐθὲν γὰρ οὕτω κοσμοπρεπὲς καὶ Θεῶν ἄξιον ἔργον ἀνθρώποις πέπρακται, ὥς πόλις εὐνομουμένης συναρμογὰ καὶ νόμων καὶ πολιτείας διακόσμησις³». Ὁ δὲ ὁμόδοξος αὐτῷ Ἰππόδαμος ὁ Θουρίος ἐδίδασκεν, ὅτι ἡ εὐνομία εἶναι ἀρετὴ τῆς πόλεως, καθὼς εἶναι ἡ ἁρμονία ἀρετὴ τοῦ κόσμου καὶ ἡ ὑγεία καὶ δύναμις ἀρετὴ τοῦ σώματος. Μὴ ὑπαρχούσης εὐνομίας δὲν δύναται νὰ ᾔῃαι τις ἀγαθὸς ἢ εὐδαιμων πολίτης: «Ἔστι γὰρ ἡ μὲν ἁρμονία ἀρετὰ κόσμου, ἡ δ' εὐνομία ἀρετὰ πόλιος, ἡ δ' ὑγεία καὶ ἰσχύς ἀρετὰ σώματος»⁴. Καὶ ἀλλաχοῦ λέγει, ὅτι τὰ πάντα ὑπάρχουσιν ἐν τῇ εὐνομίᾳ καὶ ἄνευ ταύτης οὔτε γεννᾶται, οὔτε καὶ ἐὰν γεννηθῇ δύναται νὰ διαμείνῃ τὸ μέγιστον ἀγαθὸν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, δηλαδὴ ἡ ἀρετὴ: «Ταῦτα δὲ πάντα, (τὸ μαθεῖν τὰν ἀρετὰν καὶ κτάσασθαι καὶ χρῆσασθαι αὐτῇ), ἐσεῖται, αἶ' τα πόλις εὐνομουμένης τύχη ὁ ἀνθρώπος. Καὶ ταῦτα μὲν ἐγὼ φημι ἤμεν τὸ ὀνομαζόμενον Ἀμαλθείας κέρας ἐν εὐνομίᾳ γὰρ τὰ πάντα ἐντί καὶ ἄνευ ταύτας οὔτε γεννᾶται τὸ μέγιστον τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἀγαθόν, οὔτε γενναθὲν καὶ ἀὔξασθαι δύναται καὶ διαμείνειν⁵». Καὶ ὁ ἐκ τῶν νεωτέρων σκεπτικῶν Σέξτος ὁ Ἐμπειρικὸς ἐπρέσβευεν: «Οἱ γὰρ νόμοι πόλεων εἰσι σύνδεσμοι, καὶ ὥς ψυχὴ σώματος ἐκφθαρέντος φθίρεται, οὕτω νόμων ἀναιρεθέντων καὶ αἱ πόλεις διόλλυνται. Μηδενὸς γὰρ ἐπιστατοῦντος νόμου ἕκαστος ἐν χειρὶ τὸ δίκαιον εἶχεν»⁶. Ὁ Δημόκριτος, ὁ ὀνομασθεὶς ἐν

¹ Ἰσοκράτους, Παναθηναϊκός, 261 C. (κεφ. 55).

² Ἀνκουργου, Κατὰ Λεωκράτους, 4.

³ Εὐρυφάμου, Περί βίου, ἐν τῇ ἐκδόσει Müllach: Fragmenta Philosophorum Graecorum, τόμ. Β' (1881), Ἡθικά τῶν Πυθαγορείων Ἀποσπάσματα.

⁴ Ἰπποδάμου τοῦ Θουρίου, Περί εὐδαιμονίας, α'. (ἐν τέλει). Ἔνθ' ἀνωτέρω.

⁵ Αὐτόθι, α'.

⁶ Σέξτου τοῦ Ἐμπειρικοῦ, Πρὸς μαθηματικούς Β', 31, 32.— Παλαιότερον εἶχεν εἶπει τοῦτο καὶ ὁ Ἡσίοδος, ὅτι εἰς μὲν τοὺς ἰχθύς, τὰ θηρία καὶ τὰ ὄρνεα, παρ' οἷς δὲν ὑπάρχει δίκη, δέδοται νὰ ἐσθίωσιν ἄλληλα, εἰς τοὺς ἀνθρώπους ὅμως ὁ Ζεὺς ἔδωκε τὴν πολλῷ ἀρίστην δίκην:

« διέταξε Κρονίων,

ἰχθύσι μὲν καὶ θηροῖ καὶ οἰωνοῖς πετεεινοῖς

ἐσθιέμεν ἀλλήλους, ἐπεὶ οὐ δίκη ἐστὶ μετ' αὐτοῖς.

ἀνθρώποισι δ' ἔδωκε δίκην, ἣ πολλὸν ἀρίστη».

Ἔργα καὶ Ἡμέραι, στ. 276–279.

φιλοσοφία πένταθλος, εἶπεν ὅτι ὁ νόμος κωλύων νὰ πράττη ἕκαστος ὅ,τι βούλεται, προφυλάσσει τὴν πόλιν ἀπὸ τῆς στάσεως καὶ ἀποβαίνει εὐεργέτης τῶν ἀνθρώπων.

Ὅμοίως καὶ ὁ *Εὐριπίδης* εἶπεν, ὅτι: «Ὁὐκ ἔστιν οὐδὲν κρεῖσσον ἢ νόμοι πόλει καλῶς τεθέντες¹». Ἐπ' ἴσης καὶ ὁ *Μένανδρος*: «Καλὸν οἱ νόμοι σφόδρ' εἰσὶν²». Ὁ δὲ *Σόλων* εἶπεν: «Ὡς κατὰ πλεῖστα δυσνομία παρέχει. *Εὐνομία* δ' εὐκοσμία καὶ ἄρτια πάντ' ἀποφαίνει³». Τὸ αὐτὸ καὶ ὁ *Σοφοκλῆς*: «Ἀναρχίας δὲ μεῖζον οὐκ ἔστι κακόν⁴».

Ἐν δὲ τῷ προμνημονευθέντι λόγῳ κατὰ Ἀριστογείτονος, τῷ φερομένῳ ἐπ' ὀνόματι τοῦ *Δημοσθένους*, διαλαμβάνονται καὶ οἱ ἐξῆς ὠραῖοι ἀφορισμοὶ περὶ τῆς ἀξίας τῶν νόμων: «Ἡ εὐνομία πάσας καὶ πόλεις καὶ χώρας σφάζει». «Οἱ νόμοι μετὰ τοὺς Θεοὺς ὁμολογοῦνται σφάζειν τὴν πόλιν». «Ἄπας ὁ τῶν ἀνθρώπων βίος, καὶ μεγάλην πόλιν οἰκῶσι καὶ μικράν, φύσει καὶ νόμοις διοικεῖται». «Τῶν πόλεων ταύτας ἄριστ' οἰκονύμενας ἵδοιμεν ἂν ἐν οἷς ἄριστοι νομοθῆται γεγόνασιν». «Εἴ τις ἐξετάσαι βούλεται τί ποτ' ἐστὶ τὸ αἴτιον καὶ τὸ ποιοῦν. . . πάντα δι' ὧν ἡ πόλις οἰκεῖται καὶ σφάζεται γίνεσθαι, τοὺς νόμους εὐρήσει τούτων αἰτίους καὶ τὸ τούτοις ἅπαντας πείθεσθαι». Διότι ἄλλως, «λυθέντων τούτων, καὶ ἐκάστῳ δοθείσης ἐξουσίας ὅ τι βούλεται ποιεῖν, οὐ μόνον ἡ πολιτεία οἴχεται, ἀλλ' οὐδ' ὁ βίος ἡμῶν τοῦ τῶν θηρίων οὐδὲν ἂν διενέγκαι⁵». Ὁ δὲ *Δίων* ὁ *Προουσαεύς*, ὁ ἀποκληθεὶς *Χρυσόστομος* ἐδίδασκεν: «(Ὁ νόμος) τοσοῦτον τῶν τειχῶν ταῖς πόλεσι χρησιμώτερός ἐστιν, ὥστε ἀτελείστοι μὲν πολλὰ τῶν πόλεων διαμένουσι, νόμον δὲ χωρὶς οὐκ ἔστιν οὐδεμίαν οἰκεῖσθαι πόλιν⁶». Καὶ οἱ *Ῥωμαῖοι* ἔλεγον: «*Justitia est fundamentum regnorum*».

¹ *Εὐριπίδου*, Ἰκέτιδες, στίχ. 312.

² *Μενάνδρου*, Ἀπόσπ. 635, ἐν ἐκδόσει *Th. Kock: Comiceorum Atticorum Fragmenta*, 1888.

³ *Σόλωνος*, Ἀπόσπ. 4 [13], 32 ἐν ἐκδόσει *Bergk*.

⁴ *Σοφοκλέους*, Ἀντιγόνη στ. 672.—Παρά τοῖς Πέρσαις, ἵνα μανθάνωσιν ἔργῳ οἱ πολῖται τὰ δεινὰ τῆς ἀνομίας καὶ ἀναρχίας καὶ οὕτω γίνωνται πιστότεροι φύλακες τοῦ νομίμου καθεστώτος, ἴσχυε νόμος, καθ' ὃν ἀποθανόντος τοῦ βασιλέως, κατὰ τὰς ἐφεξῆς πέντε ἡμέρας ἐκράτει ἀνομία, ὅτε συνέβαινον σφαγαὶ καὶ ἀρπαγαὶ. «Οἱ Πέρσαι νόμον ἔχοντες βασιλέως παρ' αὐτοῖς τελευτήσαντος πέντε τὰς ἐφεξῆς ἡμέρας ἀνομίαν ἄγειν, οὐχ ὑπὲρ τοῦ δυστυχεῖν, ἀλλ' ὑπὲρ τοῦ ἔργῳ μαθεῖν ἡλίχιον κακὸν ἔστιν ἡ ἀνομία, σφαγὰς καὶ ἀρπαγὰς καὶ εἴ τι χεῖρόν ἐστιν ἐπάγονσα, ἵνα πιστότεροι τῶν βασιλέων φύλακες γίνωνται». Σέξτον τοῦ Ἑμπεριζιοῦ, Πρὸς μαθηματικούς Β', 33.

⁵ *Δημοσθένους*, κατὰ Ἀριστογείτονος Α', 11, 15, 20, 21. Β', 26. Τὰ αὐτὰ ἡ παρόμοια ἐπαναλαμβάνει καὶ ἐν ἄλλοις λόγοις.

⁶ *Δίωνος τοῦ Προουσαέως τοῦ Χρυσόστομου* (ἐκδ. J. de Arnim), Λόγος 75 (58), Περὶ νόμου, 2.

Μόνον περί τῶν φιλοσόφων ἐφρόνει ὁ Ἀρίστιππος, ὅτι οὗτοι δύνανται νὰ ζῶσι καὶ ἄνευ νόμων. Ἐρωτηθεὶς ποτε, τί πλέον ἔχουσιν οἱ φιλόσοφοι, ἔφη. «Ἐὰν πάντες οἱ νόμοι ἀναιρεθῶσιν, ὁμοίως βιώσομεν¹». Ὁ δὲ Ἐπίκουρος εἶπεν, ὅτι «οἱ νόμοι χάριν τῶν σοφῶν κεῖνται, οὐχ ἵνα μὴ ἀδικῶσιν, ἀλλ' ἵνα μὴ ἀδικῶνται²».

Σὺν τοῖς ἄλλοις δὲ ἀγαθοῖς, τοῖς ἀπορρέουσιν ἐκ τοῦ νόμου, ἐνωρὶς ἀνεπτύχθη παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἑλλήσιν ἡ ἰδέα, ὅτι ὁ νόμος ἔχει πρὸς τούτοις καὶ παιδαγωγικὸν σκοπὸν, τὴν διάπλασιν χρηστῶν καὶ ἐναρέτων πολιτῶν, τὴν ἠθικὴν διαπαιδαγώγησιν αὐτῶν, διὰ τῆς παραγωγῆς παρ' αὐτοῖς ἀγαθῶν ἕξεων ἰσχυρῶν, ὥστε οὐδέποτε νὰ διανοηθῶσι νὰ παρὰβῶσι ταύτας καὶ ὅτι οὕτω ὁ νόμος ἀπεργάζεται ἐμμέσως καὶ τὴν ἀρετὴν. Ἡ ἰδέα αὕτη ἦτο ἀπόρροια τῆς εἰρημένης ἀρχικῆς θεωρίας, καθ' ἣν τὸ δίκαιον ἀποτελεῖ τὴν βάσιν τῆς πολιτείας καὶ τῆς ἐτέρας θεωρίας, καθ' ἣν ὕψιστος σκοπὸς τῆς πολιτείας εἶναι, οὐχὶ ἀπλῶς ἡ συμβίωσις καὶ ἡ ὑλικὴ εὐημερία τῶν πολιτῶν, ἀλλὰ κυρίως καὶ πρωτίστως ἡ ὑπὸ πάντων τῶν πολιτῶν ἄσκησις μὲν τῆς ἀρετῆς, ἀποφυγὴ δὲ τῆς κακίας καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἡ εὐδαιμονία αὐτῶν ἢ ἐν ἀρετῇ.

Οὕτως ὁ Πλάτων ἐδίδασκεν, ὅτι σκοπὸς τῆς πολιτείας εἶναι, ὅπως ὅλη ἡ πόλις ἔσται εὐδαίμων ἐν δικαιοσύνῃ. «... Τὴν πόλιν οἰκίζομεν... ὅπως ὅ,τι μάλιστα ὅλη ἡ πόλις³ (ἔσται εὐδαίμων). Ὁρήθημεν γάρ ἐν τῇ τοιαύτῃ μάλιστα ἂν εὐρεῖν δικαιοσύνην, καὶ αὖ ἐν τῇ κάκιστα οἰκουμένη ἀδικίαν⁴».

Ὡσαύτως καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἐδίδασκεν, ὅτι τελικὸς σκοπὸς τῆς πολιτικῆς κοινωνίας, τῆς πολιτείας, εἶναι οὐχὶ ἀπλῶς ἡ συμβίωσις τῶν πολιτῶν, ἀλλ' ὁ κατ' ἀρετὴν τελείαν βίος αὐτῶν, καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἡ εὐδαιμονία τούτων, ἥτις, κατὰ θεμελιώδη ἀρχήν, συνδέεται ἀρρήκτως μετὰ τῆς ἀρετῆς. «Τέλος μὲν οὖν πόλεως, λέγει, τὸ εὖ ζῆν... πόλις δὲ ἡ γενῶν καὶ κωμῶν κοινωνία ζωῆς τελείας καὶ αὐτάρκους. Τοῦτο δ' ἔστι τὸ ζῆν εὐδαιμόνως καὶ καλῶς. Τῶν καλῶν ἅρα πράξεων θετέον εἶναι τὴν πολιτικὴν κοινωνίαν, ἀλλ' οὐ τοῦ συζῆν⁵». Καὶ ἀλλαχοῦ λέγει: «Ἡ δὲ πόλις κοινωνία τίς

¹ Διογένης Λαερτίου, Β' 8, 68.

² Παρὰ Στοβαίου, αὐτόθι 43, 139.

³ Τοῦτο τονίζει ὁ Πλάτων καὶ ἀλλαχοῦ λέγων: «Νόμῳ οὐ τοῦτο μέλει, ὅπως ἐν τῇ γένος ἐν πόλει διαφερόντως εὖ πράξει, ἀλλ' ἐν ὅλῃ τῇ πόλει τοῦτο μηχανᾶται ἐγγενέσθαι...» Πολιτεία Ζ', 519 Ε.

⁴ Πλάτωνος, Πολιτεία Δ', 420 Β. — Ἰδε καὶ Πολιτ. Ζ', 519 Ε. — Νόμοι Δ', 715 Β κ. ἐξ.

⁵ Ἀριστοτέλους, Πολιτικά, 1280 Α, 36 καὶ 1281 Α, 1 κ. ἐ.

ἔστι τῶν ὁμοίων¹, ἔνεκεν δὲ ζωῆς τῆς ἐνδεχομένης ἀρίστης²». «Ἐπεὶ δ' ἐστὶν εὐδαιμονία τὸ ἄριστον, αὕτη δ' ἀρετῆς ἐνέργεια καὶ χοῆσις τις τέλειος³». Καὶ ἀλλαχοῦ προσθέτει, ὅτι ἐπειδὴ ἡ εὐδαιμονία εἶναι ἐνέργειά τις τῆς ψυχῆς κατ' ἀρετὴν τελείαν, δέον ὁ πολιτικός νὰ γινώσκῃ πως τὰ περὶ ταύτης, καὶ περὶ αὐτὴν φαίνεται ὅτι κατ' ἐξοχὴν ἡσχολήθη ὁ κατ' ἀλήθειαν πολιτικός, θέλων νὰ ποιήσῃ τοὺς πολίτας ἀγαθοὺς καὶ ὑπηκόους τῶν νόμων. «Ἐπεὶ δ' ἐστὶν ἡ εὐδαιμονία ψυχῆς ἐνέργειά τις κατ' ἀρετὴν τελείαν, περὶ ἀρετῆς ἐπισκεπτόν ἄν εἴη· δοκεῖ δὲ καὶ ὁ κατ' ἀλήθειαν πολιτικός περὶ ταύτην μάλιστα πεποιῆσθαι· βούλεται γὰρ τοὺς πολίτας ἀγαθοὺς ποιεῖν καὶ τῶν νόμων ὑπηκόους... Εἰ δὲ ταῦθ' οὕτως ἔχει, δῆλον ὅτι δεῖ τὸν πολιτικὸν εἰδέναι πως τὰ περὶ ψυχῆς, ὥστερ καὶ τὸν ὀφθαλμοὺς θεραπεύοντα καὶ πᾶν τὸ σῶμα, καὶ μᾶλλον ὅσῳ τιμωτέρα καὶ βελτίων ἡ πολιτικὴ τῆς ἱατρικῆς⁴». Συνοψίζων δὲ ταῦτα ἀλλαχοῦ λέγει, ὅτι ἀρίστη πολιτεία εἶναι ἐκείνη, καθ' ἣν ἡ πόλις εἶναι μάλιστα εὐδαίμων, ἀλλ' ὅτι εὐδαιμονία ἄνευ ἀρετῆς εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑπάρξῃ. «Ἀρίστη πολιτεία... ἐστὶ, καθ' ἣν ἡ πόλις ἂν εἴη μάλιστα εὐδαίμων· τὴν δ' εὐδαιμονίαν ὅτι χωρὶς ἀρετῆς ἀδύνατον ὑπάρχειν⁵». Καὶ ὅτι, ὥς ἄνευ ἐλευθερίας καὶ πλούτου δὲν δύναται νὰ ὑπάρχῃ πόλις, οὕτω «ἀδύνατον εἶναι (ἄνευ δικαιοσύνης) οἰκεῖσθαι καλῶς⁶».

Τοιούτου ὄντος λοιπὸν τοῦ ὑψίστου σκοποῦ τῆς πολιτείας, ἥτοι τῆς εὐδαιμονίας πάντων τῶν πολιτῶν κατ' ἀρετὴν, καὶ πρὸς ἐπίτευξιν αὐτοῦ ἐδιδάσκετο, ὅτι ἡ πολιτεία καὶ οἱ νόμοι αὐτῆς δέον νὰ ἐπιδιώκωσι τὴν μόρφωσιν καὶ ἀγωγὴν τῶν πολιτῶν πρὸς τὴν ἀρετὴν.

Οὕτως ὁ Σωκράτης ἐδίδασκεν, ὅτι ἡ πολιτεία καὶ οἱ νόμοι αὐτῆς εἰς τοῦτο δέον νὰ ἀποβλέπωσιν, ὅπως ἂν ἐν ταῖς ψυχαῖς τῶν πολιτῶν ἐγγίγνηται δικαιοσύνη καὶ σωφροσύνη καὶ πᾶσα ἄλλη ἀρετὴ, ἀπομακρύνεται δὲ ἐξ αὐτῶν ἡ ἀδικία, ἡ ἀκολασία καὶ ἡ κακία. «Ταῖς δὲ τῆς ψυχῆς τάξεσι καὶ κοσμήσει νόμιμόν τε καὶ νόμος, ὅθεν καὶ νόμιμοι γίνονται καὶ

¹ Ἀλλαχοῦ ὁ Ἀριστοτέλης ὀρίζει τὴν πόλιν ὡς «κοινωνίαν ἀγαθοῦ τινος ἔνεκεν συνεστηκυῖαν». Πολιτικά, 1252 Α, 1.

² Αὐτόθι, 1328 Α, 40.

³ Αὐτόθι, 1328 Α, 43. — Πρβ. καὶ Ἠθικά Νικομάχεια, 1100 Β, 10: «Κύρια δ' εἰσὶν αἱ κατ' ἀρετὴν ἐνέργειαι τῆς εὐδαιμονίας, αἱ δ' ἐναντίαι τοῦ ἐναντίου».

⁴ Ἀριστοτέλους, Ἠθικά Νικομάχεια, 1102 Α, 1 καὶ 7. — Ἐπιπροσθέτει δ' ὅτι: «Θεωρητέον δὴ τῷ πολιτικῷ περὶ ψυχῆς, .. ἐφ' ὅσον ἱκανῶς ἔχει πρὸς τὰ ζητούμενα· τὸ γὰρ ἐπὶ πλεῖον ἐξακριβοῦν ἐργωδέστερον ἴσως ἐστὶ τῶν προκειμένων». Αὐτόθι, 8 κ. ἐξ.

⁵ Ἀριστοτέλους, Πολιτικά, 1328 Β, 38.

⁶ Αὐτόθι, 1283 Α, 23.

κόσμοι ταῦτα δ' ἔστι δικαιοσύνη τε καὶ σωφροσύνη . . . Οὐκοῦν πρὸς ταῦτα βλέπων ὁ ῥήτωρ ἐκεῖνος . . . (καὶ) ἀεὶ τὸν νοῦν ἔχων, ὅπως ἂν αὐτοῦ τοῖς πολίταις δικαιοσύνη μὲν ἐν ταῖς ψυχαῖς γίγνηται, ἀδικία δὲ ἀπαλλάττηται, καὶ σωφροσύνη μὲν ἐγγίγνηται, ἀκολασία δὲ ἀπαλλάττηται, καὶ ἡ ἄλλη ἀρετὴ ἐγγίγνηται, κακία δὲ ἀπίη¹». Ὅθεν φροντιστέον, ὅπως ἂν οἱ πολῖται γένωνται βέλτιστοι, διότι ἄνευ τούτου εἶναι ἀνωφελὲς ἢ προσφορὰ οἰασθήποτε ἄλλης εὐεργεσίας εἰς αὐτούς, ἐὰν μὴ ἡ διάνοια τῶν μελλόντων νὰ λάβωσιν αὐτὴν δὲν ἦναι καλὴ κάγαθή. «² Ἀρ' ἐπιχειρητέον ἡμῖν ἔστι τῇ πόλει καὶ τοῖς πολίταις θεραπεύειν, ὥς βελτίστους αὐτοὺς τοὺς πολίτας ποιοῦντας ἄνευ γὰρ δὴ τούτου οὐδὲν ὄφελος ἄλλην εὐεργεσίαν οὐδεμίαν προσφέρειν, ἐὰν μὴ καλὴ κάγαθὴ ἡ διάνοια ἢ τῶν μελλόντων λαμβάνειν κ.λ.³». Ἀλλαχοῦ δὲ ὀνομάζει, τοὺς νόμους γεννήτορας, ἀνατροφεῖς καὶ ἐκπαιδευτὰς τῶν νέων, εἰς οὓς οὗτοι ὀφείλουσιν ὑπακοήν⁴. Μέμφεται δὲ τοὺς πολιτικούς ἐκείνους ἄνδρας, οἵτινες «ἄνευ σωφροσύνης καὶ δικαιοσύνης, λιμένων καὶ νεωρῶν καὶ τειχῶν καὶ φόρων καὶ τοιούτων φλυαριῶν ἐμπεπλήκασιν τὴν πόλιν⁴» τῶν Ἀθηνῶν.

Ὅμοιος καὶ ὁ Πλάτων ἐδίδασκεν, ὅτι ἔργον τῶν καλλίστων νόμων εἶναι ἡ μόρφωσις καὶ ἀγωγή τῶν πολιτῶν πρὸς τὴν ἀρετὴν, ὅπως μισῶσι μὲν τὴν ἀδικίαν, στέργωσι δὲ ἢ μὴ μισῶσι τὴν φύσιν τοῦ δικαίου. «Ὅπως ὃ τί τις ἂν ἀδικήσῃ μέγα ἢ μικρόν, ὁ νόμος αὐτὸν διδάξει καὶ ἀναγκάσει τὸ παράπαν εἰς αὐτὸς τὸ τοιοῦτον ἢ μηδέποτε ἐκόντα τολμῆσαι ποιεῖν ἢ διαφερόντως ἦτιον πολὺ . . . ταῦτα . . . ὥτινι τρόπον ποιήσῃ τις μισῆσαι μὲν τὴν ἀδικίαν, στέργει δὲ ἢ μὴ μισεῖν τὴν τοῦ δικαίου φύσιν, αὐτὸ ἔστι τοῦτο ἔργον τῶν καλλίστων νόμων⁵». Ἀλλαχοῦ δέ, διὰ τοῦ Πρωταγόρου, διδάσκων ὅτι ἡ ἀρετὴ εἴαι διδακτόν, ἀναφέρει ὅτι ἡ πόλις ἀναγκάζει τοὺς νέους, μετὰ τὴν ἀπαλλαγὴν τῶν ἐκ τῶν διδασκάλων, νὰ μανθάνωσι τοὺς νόμους καὶ νὰ ζῶσι κατ' αὐτούς, καὶ κατὰ τούτους νὰ ἄρχωσι καὶ νὰ ἄρχωνται. «Ἐπειδὴν (οἱ νέοι) ἐκ διδασκάλων ἀπαλλαγῶσιν, ἡ πόλις αὖ τοὺς τε νόμους ἀναγκάζει μανθάνειν καὶ κατὰ τούτους ζῆν κατὰ παράδειγμα, ἵνα μὴ αὐτοὶ ἐφ' ἑαυτῶν εἰκῇ πράττωσιν, . . . ὥς δὲ καὶ ἡ πόλις, νόμους ὑπογράφασα, ἀγαθῶν καὶ παλαιῶν νομοθετῶν εὐρήματα, κατὰ τούτους ἀναγκάζει καὶ ἄρχειν καὶ ἄρχεσθαι⁶». Ἀλλαχοῦ δὲ λέγει, ὅτι τὰ δίκαια καὶ ἄδικα καὶ καλὰ

¹ Πλάτωνος, Γοργίας, 504 D, E.

² Αὐτόθι, 513 E.

³ Πλάτωνος, Νόμοι, IB', 963 A.

⁴ Πλάτωνος, Γοργίας, 519 A.

⁵ Τοῦ αὐτοῦ, Νόμοι, 862 D.

⁶ Τοῦ αὐτοῦ, Πρωταγόρας, 326 C, D.

καὶ αἰσχροὶ καὶ ἀγαθὰ καὶ κακὰ ἀποτελοῦσι τὸ περιεχόμενον τῶν νόμων¹. Ἐν ἄλλῳ τόπῳ φέρει τὸν *Μέλητον* ἀποκρινόμενον πρὸς τὸν Σωκράτη, ἐρωτῶντα «τίς τοὺς νεωτέρους βελτίους ποιεῖ; ὅτι οἱ νόμοι²». Ἐν ἑτέρῳ δὲ ὀρίζει, ὅτι οἱ νόμοι δεόν νά ἀποβλέπωσι πάντοτε εἰς τὴν ἀρετήν. «Πρὸς γὰρ ἐν ἔφραμεν δεῖν αἰεὶ πάνθ' ἡμῖν τὰ τῶν νόμων βλέποντι³ εἶναι, τοῦτο δ' ἀρετὴν που ξυνεχωροῦμεν πάνν ὀρθῶς λέγεσθαι⁴». Καὶ γενικῶς ὁ Πλάτων θεωρεῖ τὸ σύνολον τῶν ἠθικῶν σχέσεων ὡς τὸ κατὰ νόμον, ἅρα ἐκλαμβάνει τὸν νόμον καὶ τὴν ἠθικὴν ὡς ταυτόσημα⁵.

Ὡσαύτως καὶ ὁ Ἀριστοτέλης διδάσκει, ὅτι διὰ τὴν ἀγωγὴν τῶν πολιτῶν, οὐ μόνον τῶν νέων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀνδρωθέντων, καὶ γενικῶς περὶ πάντα τὸν βίον, εἶναι ἀναγκαῖοι νόμοι· διότι οἱ πολλοὶ πειθαρχοῦσι μᾶλλον τῇ ἀνάγκῃ καὶ ταῖς ὑπὸ τοῦ νόμου ἀπειλουμέναις ζημίαις⁶, ἢ τῷ λόγῳ καὶ τῷ καλῷ. Μόνον ὁ νόμος ἔχει ἀναγκαστικὴν δύναμιν, ἐνῶ ἡ πρόσταξις τοῦ πατρὸς ἢ ἄλλου τινός, μὴ ἄρχοντος, ἀμοιρεῖ τοιαύτης δυνάμεως. «Ἐκ νέου δ' ἀγωγῆς ὀρθῆς τυχεῖν πρὸς ἀρετὴν χαλεπὸν μὴ ὑπὸ τοιούτοις τραφέντα νόμοις· τὸ γὰρ σωφρόνως καὶ καρτερικῶς ζῆν οὐχ ἡδὺ τοῖς πολλοῖς, ἄλλως τε καὶ νέοις. Διὸ νόμοις δεῖ τετάχθαι τὴν τροφήν καὶ τὰ ἐπιτηδεύματα⁷. Οὐχ ἱκανὸν δ' ἴσως νέους ὄντας τροφῆς καὶ ἐπιμελείας τυχεῖν ὀρθῆς, ἀλλ' ἐπειδὴ καὶ ἀνδρωθέντας δεῖ ἐπιτηδεύειν αὐτὰ καὶ ἐθίζεσθαι, καὶ περὶ ταῦτα, δεοίμεθ' ἂν νόμων, καὶ ὅλως δὴ περὶ πάντα τὸν βίον· Οἱ γὰρ πολλοὶ ἀνάγκῃ μᾶλλον ἢ λόγῳ πειθαρχοῦσι καὶ ζημίαις ἢ τῷ καλῷ... Ἡ μὲν οὖν πατρικὴ πρόσταξις οὐκ ἔχει τὸ ἰσχυρόν, οὐδὲ τὸ ἀναγκαῖον, οὐδὲ δὴ ὅλως ἢ ἐνὸς ἀνδρός μὴ βασιλέως ὄντος ἢ τινος τοιούτου· ὁ δὲ νόμος ἀναγκαστικὴν ἔχει δύναμιν, λόγος ὢν ἀπὸ τινος φρονήσεως καὶ νοῦ. Καὶ τῶν μὲν ἀνθρώπων ἐχθαίρουσι τοὺς ἐναντιουμένους ταῖς ὁρμαῖς, γὰρ ὀρθῶς αὐτὸ ὀρῶσιν· ὁ δὲ νόμος οὐκ ἔστιν ἐπαχθὴς τίτλων τὸ ἐπεικὲς⁸».

Καὶ ὁ Ξενοφῶν, διὰ τοῦ Κύρου, διδάσκει, ὅτι ἵνα γένωνται οἱ πο-

¹ Πλάτωνος, Πολιτικός, 295 E.

² Τοῦ αὐτοῦ, Ἀπολογία Σωκράτους, 24 D.

³ Τοῦ αὐτοῦ, Νόμοι, IB, 963 A.

⁴ Ἰδε τὴν λαμπρὰν ἀνάπτυξιν τῶν θεωριῶν τούτων τοῦ Πλάτωνος ὑπὸ Κωνστ. Ἰ. Λογοθέτου, Ἡ ἠθικὴ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος κ.λ. 1913.

⁵ Τοῦτο εἶναι τὸ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων πολλάκις ἀναφερόμενον «δέος» τοῦ νόμου καὶ ἡ συγγενὴς αὐτῷ «αἰδώς», περὶ ὧν κατωτέρω.

⁶ Ἀριστοτέλους, Ἠθικὰ Νικομάχεια, 1179 B, 8. — Καὶ ὁ πυθαγόρειος Διωτογένης, ἐρωτηθεὶς: «Τίς οὖν ἀρχὴ πολιτείας ἀπάσης;» εἶπε: «Νέων τροφά». Παρὰ Στοβαίου, 43, 95.

⁷ Ἀριστοτέλους, Ἠθικὰ Νικομάχεια, 1180 A, 1 καὶ 12.

λῖται ἀγαθοὶ καὶ γενναῖοι πρέπει πρῶτον νὰ ὑπάρξωσι νόμοι τοιοῦτοι, δι' ὧν θὰ παρασκευασθῇ ὁ βίος εἰς μὲν τοὺς ἀγαθοὺς ἔντιμος καὶ ἐλευθέριος, εἰς δὲ τοὺς κακοὺς ταπεινὸς καὶ ἀλγεινὸς καὶ ἀβίωτος. « . . εἰ μέλλουσι τοιαῦται διάνοιαι ἐγγραφήσεσθαι ἀνθρώποις καὶ ἔμμονοι ἔσεσθαι, πρῶτον μὲν νόμους ὑπάρξαι δεῖ τοιούτους, δι' ὧν τοῖς μὲν ἀγαθοῖς ἔντιμος καὶ ἐλευθέριος ὁ βίος παρασκευασθῇ, τοῖς δὲ κακοῖς ταπεινὸς τε καὶ ἀλγεινὸς καὶ ἀβίωτος ὁ αἰὼν ἐπανακείσεται¹».

Ὁ δὲ πυθαγόρειος *Ξενοφίλος*, ἐρωτηθεὶς παρὰ τινος, πῶς κάλλιστα ἡδύνατο νὰ ἐκπαιδεύσῃ τὸν υἱὸν τοῦ, ἀπεκρίθη, ἔαν ἐγεννήθῃ ἐν εὐνομουμένῃ πόλει: «*Ξενοφίλον τὸν πυθαγορικὸν ἐρωτηθέντα, πῶς ἂν μάλιστα τὸν υἱὸν παιδεύσειν, εἰπεῖν· εἰ πόλεως εὐνομουμένης γεννηθείη*»². Ὁ δὲ ὁμόδοξος αὐτῷ *Ἀρχύτας* ὁ Ταραντῖνος ἐδίδασκεν, ὅτι ὁ νόμος πρὸς τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὸν βίον εἶναι, καθὼς ἡ ἀρμονία πρὸς τὴν ἀκοὴν καὶ τὴν φωνήν· διότι καὶ ὁ νόμος διαπλάσσει τὴν ψυχὴν καὶ στερεοῖ τὸν βίον. «*Νόμος ποτ' ἀνθρώπῳ ψυχάν τε καὶ βίον, ὥσπερ ἀρμονία ποτ' ἀκοάν τε καὶ φωνάν· ὃ τε γὰρ νόμος παιδεύει μὲν τὴν ψυχάν, συνίστησι δὲ τὸν βίον*»³.

Ἐπίσης ὁ *Ἡρόδοτος* λέγει, ὅτι ὁ νόμος, ὁ ἰσχυρὸς νόμος, μετὰ τῆς σοφίας, κατεργάζεται τὴν ἀρετὴν καὶ ἀπετέλεσεν ἔρεισμα καὶ ἔρυμα τῆς ἐλευθερίας τῆς Ἑλλάδος, τῆς ἐχούσης ἓνα κακόν, ἀλλ' ἀχώριστον ἀτυχῶς σύντροφον, τὴν πενίαν. «*Τῇ Ἑλλάδι πενίη μὲν αἰεὶ κοτε σύντροφός ἐστι, ἀρετὴ δὲ ἐπακτός ἐστι, ἀπὸ τε σοφίης κατεργασμένη καὶ νόμου ἰσχυροῦ· τῇ διαχρεωμένῃ ἢ Ἑλλὰς τὴν τε πενίην ἀπαμύνεται καὶ τὴν δεσποσύνην*»⁴.

Γενικῶς δὲ ἐξαιρεται ἡ δικαιοσύνη, ὡς ἡ ὑψίστη τῶν ἀρετῶν, ἐν ᾗ καὶ πᾶσα ἄλλη περιλαμβάνεται. Οὕτως ὁ *Θέογνις* ἐδογματίσεν: «*Ἐν δικαιοσύνῃ συλλήβδην πᾶς ἀρετὴ ὅσιν*»⁵. Ὁ δὲ *Πλάτων* ἀποφαίνεται, ὅτι ἡ δικαιοσύνη εἶναι τὸ αὐτὸ ἢ ὅ,τι ὁμοιότατον πρὸς τὴν ὁσιότητα καὶ τὰ νάπαλιν: «*Ταὐτὸν γ' ἐστὶ δικαιοσύνης ὁσιότητι ἢ ὅ,τι ὁμοιότατον, καὶ μάλιστα πάντων ἢ τε δικαιοσύνη οἷον ὁσιότης καὶ ἡ ὁσιότης οἷον δικαιοσύνη*»⁶. Καὶ ἀλ-

¹ *Ξενοφῶντος*, Κύρου Παιδεία, Γ', 3, 52.

² *Διογένης Λαερτίου*, Η', 1, 16.

³ *Ἀρχύτου*, Περὶ νόμου καὶ δικαιοσύνης ιε', ἐν *Müllach*: *Fragmenta Philosophorum Graecorum*, τόμ. Α', 1883, σελ. 559.

⁴ *Ἡροδότου*, Ζ', 102.

⁵ *Θέογνις*, στ. 147-8.

⁶ *Πλάτωνος*, Πρωταγόρας, 331 Β'.—*Ἀλλαχοῦ* δὲ λέγει, ὅτι οὐδὲν ἐστὶν ὁμοιότερον τῷ Θεῷ, δικαιοτάτῳ ὄντι, ἢ τὸ νὰ γένηται τις ὅ,τι δικαιοτάτος: «*Θεὸς οὐδαμῇ οὐδαμῶς ἄδικος, ἀλλ' ὥς οἷόν τε δικαιοτάτος, καὶ οὐκ ἐστὶν αὐτῷ ὁμοιότερον οὐδέν, ἢ ὅς ἂν*

λαχοῦ λέγει: «Πᾶσα ἐπιστήμη χωριζομένη δικαιοσύνης καὶ τῆς ἄλλης ἀρετῆς πανουργία, ἀλλ' οὐ σοφία φαίνεται»¹. Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἀποκαλεῖ τὴν δικαιοσύνην ἀρετὴν τελείαν καὶ ἀρίστην, ὡς ἀσκουμένην καὶ πρὸς ἄλλους: «Αὕτη μὲν οὖν ἡ δικαιοσύνη ἀρετὴ μὲν ἐστὶ τελεία, ἀλλ' οὐχ ἀπλῶς, ἀλλὰ πρὸς ἕτερον. Καὶ διὰ τοῦτο πολλάκις κρατίστη τῶν ἀρετῶν εἶναι ἡ δικαιοσύνη· καὶ παροιμαζόμενοί φαμεν «ἐν δὲ δικαιοσύνῃ συλλήβδην πᾶς ἀρετὴ ἐνι». Καὶ τελεία μάλιστα ἀρετὴ, ὅτι τῆς τελείας ἀρετῆς χρῆσις ἐστὶ. Τελεία δ' ἐστίν, ὅτι ὁ ἔχων αὐτὴν καὶ πρὸς ἕτερον δύναται τῇ ἀρετῇ χρῆσθαι, ἀλλ' οὐ μόνον καθ' αὐτόν²». Ὁ δὲ πυθαγόρειος Πῶλος ὁ Λευκανὸς ἐδίδασκεν, ὅτι ἡ δικαιοσύνη εἶναι μήτηρ καὶ τροφὸς τῶν ἄλλων ἀρετῶν, διότι εἶναι ἁρμονία καὶ εἰρήνη τῆς ψυχῆς μετ' εὐρυθμίας: «Δοκεῖ μοι τῶν ἀνδρῶν τὰν δικαιοσύναν ματέρα τε καὶ τιθάναν τῶν ἄλλων ἀρετῶν προσεῖπεν... ἁρμονία γάρ ἐστι καὶ εἰρήνη τὰς ὅλας ψυχὰς μετ' εὐρυθμίας³». Καὶ ὁ Ἀγησίλαος φέρεται εἰπών: «Ἀνδρείας μὲν γὰρ οὐδὲν ὄφελος μὴ παρούσης δικαιοσύνης· εἰ δὲ δίκαιοι πάντες γένοιτο μηδὲν ἀνδρείας δεήσεσθαι⁴». Δίκαιος δ' ἄνθρωπος κατὰ τὸν κωμικὸν ποιητὴν Φιλήμωνα εἶναι οὐχὶ ὁ ἀπλῶς μὴ ἀδικῶν, ἀλλ' ὁ μὴ θέλων, καίπερ δυνάμενος, ἀδικεῖν: «Ἀνὴρ δίκαιός ἐστιν οὐχ ὁ μὴ ἀδικῶν, ἀλλ' ὅστις ἀδικεῖν δυνάμενος μὴ βούλεται⁵». Ὁ δὲ Πλάτων ἀπονέμει μείζονα τιμὴν τῷ μὴ ἐπιτρέποντι καὶ τοῖς ἄλλοις ἀδικεῖν: «Τίμιος μὲν δὴ καὶ ὁ μηδὲν ἀδικῶν ὁ δὲ μὴδ' ἐπιτρέπων τοῖς ἀδικοῦσιν ἀδικεῖν πλέον ἢ διπλάσιος τιμῆς ἄξιος ἐκείνου⁶». Ὁ προμνημονευθεὶς Φιλήμων ἀποφαίνεται, ὅτι μόνον τοῦ δικαίου ἀνδρὸς ἡ δόξα παραμένει ἀθάνατος παρὰ τε τοῖς ἀνθρώποις καὶ παρὰ τοῖς Θεοῖς: «Τοῦ γὰρ δικαίου κἂν βροτοῖσι κἂν Θεοῖς ἀθάνατος ἀεὶ δόξα διατελεῖ μόνον⁷».

Τὴν τοιαύτην περὶ δικαίου ἰδέαν, ὡς ἀποτελοῦντος τὴν βάσιν τῆς πολιτείας, προήγαγεν ἔτι μᾶλλον τὸ ἀρχαῖον Ἑλληνικὸν πνεῦμα, καὶ ἐν τούτῳ πρωτοπόρον, διακηρύξαν, ὅτι ὁ νόμος εἶναι ὁ ὑπέρτατος κύ-

ἡμῶν αὖ γένηται ὅ τι δικαιοσύνη περὶ τοῦτο». Θεαίτητος, 176 C.—Ὁ δὲ Λυκούργος ὁ ῥήτωρ εἶπε: «Ζηλωτὸν ἴσως ὁ πλοῦτος τίμιον μέντοι καὶ θαυμαστὸν ἡ δικαιοσύνη». Παρὰ Στοβαῖον, 9, 50.

¹ Πλάτωνος, Μενέξενος, 246 E.

² Ἀριστοτέλους, Ἠθικὰ Νικομάχεια, 1129 B, 15.

³ Πῶλον Λευκανοῦ, Περὶ δικαιοσύνης, ἐν Müller: Fragm. Philos. Graec., τόμ. Β'.

⁴ Πλουτάρχου, Ἀγησίλαος, 23.

⁵ Παρὰ Στοβαῖον, 9, 22.—Τὸ αὐτὸ εἶχεν εἶπει πρότερον καὶ ὁ φιλόσοφος Ἀγνόκριτος: «Ἀγαθὸν οὐ τὸ μὴ ἀδικεῖν, ἀλλὰ τὸ μὴδὲ θέλειν». Παρὰ Στοβαῖον, 9, 31.

⁶ Πλάτωνος, Νόμοι, E, 730 D.

⁷ Παρὰ Στοβαῖον, 9, 21.

ριος πάντων, ἀρχομένων τε καὶ ἀρχόντων, καὶ θεμελιῶσαν οὕτω τὴν ιδέαν περὶ τῆς τοσοῦτο σήμερον κοινολογουμένης πολιτείας δικαίου. Διότι πολιτεία δικαίου οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἐκείνη, ἐν ἣ ὁ νόμος δεσπόζει πάντων, ἐν ἣ πάντες, οὐ μόνον οἱ ἀρχόμενοι, ἀλλὰ καὶ οἱ ἄρχοντες, ὑπόκεινται τῷ νόμῳ, ἐν ἣ ὁ νόμος, καὶ μόνον αὐτός, διέπει πάντας.

Ἦδη ἡ μοῦσα τοῦ Πινδάρου ἐσεμνολόγησε: «*Νόμος ὁ πάντων βασιλεύς, θνατῶν τε καὶ ἀθανάτων*¹».

Τὸ περίφημον τοῦτο λόγιον, ἀγλαὸν ἀπαύγασμα τοῦ φωτεινοτάτου ἑλληνικοῦ πνεύματος, ἐμφαῖνον ὑψίστην πολιτικὴν, κοινωνικὴν καὶ ἠθικὴν ὠριμότητα, ἀληθὲς χρυσοῦν ἔπος, οὐ μόνον τὸν ἀρχαῖον ἑλληνικὸν κόσμον κατηύγασεν, ἀλλὰ καὶ ἐν τοῖς μεταγενεστέροις χρόνοις ἀπετέλεσε τὸ θεμέλιον, ἐφ' οὗ ὠκοδομήθη καὶ ἀνεπτύχθη ἡ ιδέα τῆς πολιτείας δικαίου καὶ τῶν ἀληθῶν, τῶν γνησίων δημοκρατικῶν πολιτευμάτων, ἀσχέτως πρὸς τὴν ὀργανικὴν διάρθρωσιν αὐτῶν, καὶ τὸν χρυσοῦν κανόνα τὸν διέποντα καὶ νῦν ἔτι, καὶ εἰς τὸν αἰῶνα τὸν ἅπαντα, τὴν ιδέαν τῆς πολιτείας δικαίου καὶ τῆς δημοκρατίας.

Τὸ λόγιον τοῦτο ἐπιδοκιμάζει καὶ ὁ Ἡρόδοτος γράφων: «*Ὁρθῶς μοι δοκεῖ Πίνδαρος ποιῆσαι, νόμον πάντων βασιλέα φήσας εἶναι*²». Ἀναφέρει δὲ καὶ σχολιάζει αὐτὸ καὶ ὁ Πλάτων³, ὅστις ἀλλαχοῦ ἀποκαλεῖ τοὺς νόμους βασιλεῖς τῆς πόλεως: «*Οἱ πόλεως βασιλῆς νόμοι*⁴». Ὡσαύτως ἀναφέρει καὶ ἐπιδοκιμάζει τὸ λόγιον καὶ ὁ Πλούταρχος, ὅστις εἰς τὸ ἐρώτημα, «*τίς οὖν ἄρξει τοῦ ἄρχοντος;*» ἀπαντᾷ: «*ὁ νόμος, ὁ πάντων βασιλεύς, θνητῶν καὶ ἀθανάτων*⁵». Ὁμοίως καὶ ὁ κορυφαῖος στωϊκὸς φιλόσοφος Χρύσιππος ἐν βιβλίῳ, ὅπερ ἔγραψε περὶ νόμου, ἀρχεται οὕτως: «*Ὁ νόμος πάντων ἐστὶ βασιλεύς, θεῶν τε καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων· δεῖ δὲ αὐτὸν προσιάτην τε εἶναι τῶν καλῶν καὶ τῶν αἰσχυρῶν καὶ ἄρχοντα καὶ ἡγεμόνα, καὶ*

¹ Πινδάρου, Fragm. ἄδηλα, ἔκδ. Schröder, ἀριθ. 69.—Τὸ χωρίον τοῦτο εἶναι ἐν τῶν περιφημοτέρων καὶ τῶν πλέον συζητουμένων. Πρβ. περὶ αὐτοῦ A. Croiset, Poésie de Pindare σελ. 588 καὶ ἐν Revue des études Grecques, τόμ. 34 σελ. 125.—U. v. Wilamowitz, Platon τόμ. Β', 2α ἔκδ. 1920, σελ. 95 κ. ἑ.

² Ἡροδότου, Γ', 38.

³ Πλάτωνος, Γοργίας 484 Β', ἐνθα θέτει τὸ λόγιον εἰς τὸ στόμα τοῦ Καλλικλέους.

⁴ Πλάτωνος, Συμπόσιον, 196 C. Ἀλλαχοῦ ὁ Πλάτων ἀποκαλεῖ τὸν νόμον βασιλέα τῶν ἀνθρώπων: «*νόμος ἐπειδὴ κύριος ἐγένετο βασιλεὺς τῶν ἀνθρώπων*». Ἐπιστολὴ Η', 354 C. Καὶ ἀλλαχοῦ ἀποκαλεῖ αὐτὸν τύραννον τῶν ἀνθρώπων: «*... ὁ δὲ νόμος τύραννος ὢν τῶν ἀνθρώπων*» Πρωταγόρας, 337 Δ.

⁵ Πλούταρχου, Πρὸς ἡγεμόνα ἀπαίδευτον, 3.

κατὰ τοῦτο κανόνα τε εἶναι δικαίων καὶ ἀδίκων καὶ τῶν φύσει πολιτικῶν ζώων¹, προστακτικὸν μὲν ὧν ποιητέον, ἀπαγορευτικὸν δὲ ὧν οὐ ποιητέον²». Ὁ δὲ Λίων ὁ Προυσαεύς, ὁ Χρυσόστομος, εἶπεν: «Ἔστι δὲ ὁ νόμος τοῦ βίου μὲν ἡγεμών, τῶν πόλεων δὲ ἐπιστάτης κοινός... Ὅθεν οἶμαι καὶ βασιλεὺς εἰκότως ἀνθρώπων καὶ Θεῶν κέκληται, τὴν μὲν βίαν καταλύων, τὴν δὲ ὕβριν καθαιρῶν, τὴν δὲ ἄνοιαν σωφρονίζων, τὴν δὲ κακίαν κολάζων... Τηλικαύτην δὲ ἔχει δύναμιν, ὥστε καὶ τοῖς Θεοῖς οὗτός ἐστιν ὁ βοηθῶν³». Καὶ ὁ Μένανδρος εἶπεν: «Ἐν παντὶ δεῖ καιρῷ τὸ δίκαιον ἐπικρατεῖν⁴».

Τὴν ἐν τῷ διαληφθέντι λογίῳ περιεχομένην ὑψηλὴν ἰδέαν ἀναπτύσσων ὁ Πλάτων κρίνει σωτηρίαν μὲν τῇ πόλει τὴν δεσποτείαν τοῦ νόμου καὶ ἐπὶ τῶν ἀρχόντων, οὓς διὰ τοῦτο ἀποκαλεῖ ὑπηρετάς τοις νόμοις καὶ δούλους αὐτοῦ, ὀλεθρίαν δὲ τὴν τούτων δεσποτείαν ἐπ' ἐκείνου. «Τοὺς δ' ἄρχοντας λεγόμενους, νῦν ὑπηρετάς τοις νόμοις ἐκάλεσα, οὗτοι καινοτομίας ὀνομάτων ἕνεκα ἄλλ' ἡγοῦμαι παντὸς μᾶλλον εἶναι παρὰ τοῦτο σωτηρίαν τε πόλει καὶ τοῦναντίον. Ἐν ἣ μὲν γὰρ ἀρχόμενος ἦ καὶ ἄκυρος ὁ νόμος φθορὰν ὀρῶ τῇ τοιαύτῃ ἐτοίμῃν οὖσαν· ἐν ἣ δὲ ἂν δεσπότης τῶν ἀρχόντων, οἱ δὲ ἄρχοντες δοῦλοι τοῦ νόμου, σωτηρίαν, καὶ πάνθ' ὅσα Θεοὶ πόλεσιν ἔδωσαν ἀγαθὰ γιγνόμενα καθορῶ⁵».

Ποιητικώτερον δὲ ὁ Ἀριστοτέλης εἶπεν, ὅτι ἡ ἀναγόμεναις τῆς δεσποτείας τοῦ νόμου, εἶναι ἀναγόμεναις τῆς δεσποτείας τοῦ Θεοῦ. «Ὁ τὸν νόμον κελεύων ἄρχειν, δοκεῖ κελεύειν ἄρχειν τὸν Θεόν⁶». Ἐνῷ, ἐπάγει, ὁ κελεύων ἀνθρωπὸν ἄρχειν, προσθέτει εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν τοῦ θηρίου· διότι καὶ αἱ ἐπιθυμίαι αὐτοῦ εἶναι ὅμοιαι πρὸς τὰς τοῦ θηρίου καὶ ἡ ἀλόγιστος ὁρμὴ διαστρέφει τὸν χαρακτήρα καὶ τῶν ἀρίστων ἀνδρῶν, ὅταν γίνωσιν ἄρχοντες. Διὰ τοῦτο, ἐπιλέγει, ὁ νόμος εἶναι καθαρὸς νοῦς ἄνευ τοῦ συμφυοῦς τῷ ἀνθρώπῳ ἐπιθυμητικοῦ. «Ὁ δ' ἀνθρωπὸν κελεύων (ἄρχειν) προστίθῃσι καὶ θηρίον· ἥτε γὰρ ἐπιθυμία τοιοῦτο, καὶ ὁ θυμὸς ἄρχοντας διαστρέφει καὶ τοὺς ἀρίστους ἄνδρας· διόπερ ἄνευ ὁρέξεως νοῦς ὁ νόμος ἐστίν⁷». Ἀλλαχοῦ δὲ λέγει: «Ὅπου γὰρ μὴ νόμοι ἄρχουσιν, οὐκ ἔστι

¹ Δηλαδή τῶν ἀνθρώπων κατὰ τὸν ὅρισμόν τοῦ Ἀριστοτέλους, (Πολιτ. 1253 Α, 3).

² Τὸν ὅρισμόν τοῦτον διέσφωσεν ὁ ῥωμαῖος νομικὸς Μαρκιανός, ἐξ οὗ παρελήφθη καὶ ἐν τῷ προμνημονευθέντι νόμῳ 2 Πανδεκτῶν (I. 3).

³ Λίωνος Προυσαεύς, τοῦ Χρυσόστομου, Λόγος 75, Περὶ νόμου, 1.

⁴ Παρὰ Στοβαίῳ, 9, 11.

⁵ Πλάτωνος Νόμοι, Δ', 715 C, D.

⁶ Ἀριστοτέλους, Πολιτικά, 1287 Α, 33.

⁷ Αὐτόθι.

πολιτεία. Δεῖ γὰρ τὸν μὲν νόμον ἄρχειν πάντων, τῶν δὲ καθ' ἕκαστα τὰς ἀρχὰς καὶ τὴν πολιτείαν κρίνειν¹», καὶ «ὅπου δ' οἱ νόμοι μὴ εἰσι κύριοι, ἐνταῦθα γίνονται δημαγωγοί²». Ἀσπαζόμενος δὲ καὶ υἱοθετῶν τὴν γνώμην τοῦ Πλάτωνος, καθ' ἣν οἱ ἄρχοντες πρέπει νὰ ᾔναι ὑπηρέται καὶ δοῦλοι τοῦ νόμου, καὶ συνδυάζων ταύτην πρὸς τὴν δημοκρατικὴν θεωρίαν αὐτοῦ, ὅτι δὲν εἶναι φυσικὸν εἷς νὰ ᾔναι κύριος, ἄρχων, πάντων τῶν πολιτῶν, ἀλλ' ὀρθὸν καὶ δίκαιον πολίτευμα εἶναι ἐκεῖνο, καθ' ὃ οἱ πολῖται πρέπει νὰ γίνωνται ἐναλλάξ ἄρχοντες καὶ ἀρχόμενοι, διαδεχόμενοι ἀλλήλους μεθ' ὠρισμένην τινὰ χρονικὴν περίοδον³, διδάσκει ὅτι εἶναι προτιμότερον νὰ ἄρχῃ ὁ νόμος οὗτος, ἢ εἷς τῶν πολιτῶν οἴοσθ' ὅποτε. Κατὰ τὸν αὐτὸν δὲ λόγον, ἐὰν πρέπη, καὶ πράγματι πρέπει καὶ εἶναι ἀναγκαῖον νὰ ὑπάρχωσιν ἐν τῇ πόλει ἄρχοντες, πρέπει οὗτοι νὰ καθίστανται ὡς νομοφύλακες καὶ ὑπηρέται τοῖς νόμοις. «Δοκεῖ δὲ τισιν οὐδὲ κατὰ φύσιν εἶναι τὸ κύριον ἓνα πάντων εἶναι τῶν πολιτῶν. . . διόπερ οὐδένα μᾶλλον ἄρχειν ἢ ἄρχεσθαι δίκαιον, καὶ τὸ ἀνὰ μέρος τοίνυν ὡσαύτως. Τοῦτο δ' ἤδη νόμος· ἢ γὰρ τάξις νόμος. Τὸν ἄρα νόμον ἄρχειν αἰρετώτερον μᾶλλον ἢ τῶν πολιτῶν ἓνα τινά, κατὰ τὸν αὐτὸν δὲ λόγον τοῦτον, κἄν εἴ τις ἀρχεῖν βέλτιον, τούτους καταστατέους νομοφύλακας καὶ ὑπηρέτας τοῖς νόμοις· ἀναγκαῖον γὰρ εἶναι τινὰς ἀρχάς, ἀλλ' οὐχ' ἓνα τοῦτον εἶναι φασὶ δίκαιον ὁμοίων γε ὄντων πάντων⁴». Ἀλλαχοῦ δὲ ἐξετάζων τὸ ζήτημα τίνες δεόν νὰ ἔχωσι τὴν κυρίαρχον ἐξουσίαν τῆς πόλεως, διδάσκει ὅτι κυρίαρχοι πρέπει νὰ ᾔναι οἱ ὀρθῶς κείμενοι νόμοι. «Ἡ δὲ πρώτη λεχθεῖσα ἀπορία, (τὶ δεῖ τὸ κύριον εἶναι τῆς πόλεως), ποιεῖ φανερόν οὐδὲν ὅτις ἕτερον ὥς ὅτι δεῖ τοὺς νόμους εἶναι κυρίους κειμένους ὀρθῶς. . .⁵».

Παραπλήσια εἶπον καὶ οἱ σοφοὶ *Χεῖλων* ὁ Λακεδαιμόνιος καὶ *Βίας* ὁ Πριηνεὺς, ὁ καὶ ἐπὶ δικαιοσύνῃ περικλεῆς γενόμενος. Ὁ μὲν πρῶτος «ἀπεφήγατο τὴν μάλιστα νόμων, ἥμιστα δὲ δητόρων ἀκούουσιν πολιτείαν ἀρί-

¹ Ἀριστοτέλους, Πολιτικά, 1292 Α, 35.

² Αὐτόθι, 1292 Α, 10.

³ Αὐτόθι, 1287 Α, 19.

⁴ Αὐτόθι, 1287 Α, 10.

⁵ Αὐτόθι, 1282 Β, 1.—Κατὰ τὸν Ἀρχύταν ὁ νόμος δεόν νὰ ᾔναι ἀκόλουθος πρὸς τὴν φύσιν, δυνατὸς ἐν τοῖς πράγμασι καὶ συμφέρων τῇ πολιτικῇ κοινωνίᾳ· ἐλλείποντος τινος τῶν στοιχείων τούτων δὲν εἶναι νόμος ἢ δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ τέλειος: «Δεῖ δὲ τὸν νόμον ἀκόλουθον ἤμιν τῇ φύσει, δυνατὸν τοῖς πράγμασι, συμφέροντα τῇ πολιτικῇ κοινωνίᾳ· αἷτε γὰρ ἐνὸς τούτων αἷτε πληρόν αἷτε πάντων ἀπολείπεται, ἥτοι οὐ νόμος ἢ οὐ τέλειος νόμος ἐστίται». Ἀρχύτου, Περὶ νόμου καὶ δικαιοσύνης, ις' (ἐνθ' ἀνωτέρω).

στην εἶναι¹». Ὁ δὲ δεύτερος «ἔφησε κρατίστην εἶναι δημοκρατίαν, ἐν ᾗ πάν-
τες ὡς τύραννον φοβοῦνται τὸν νόμον²». Καὶ ὁ Σόλων ἀποκρινόμενος εἰς τὸν
Περίανδρον, ὑπομνήσαντα τὸν χρησμόν, καθ' ὃν, «εὐδαιμον πολίεθρον ἐνὸς
κήρυκος ἀκούον», εἶπεν: «Ἀλλὰ καὶ νῦν ἐνὸς Ἀθηναῖοι κήρυκος ἀκροῶνται καὶ
ἄρχοντος, τοῦ νόμου, δημοκρατίαν ἔχοντες³».

Ἀρίστην δ' εἰκόνα τῆς ἀπολύτου ἐπιβολῆς τοῦ νόμου ἐν Σπάρτῃ,
συνάμα δὲ καὶ τῆς ἐννοίας τῆς ἐλευθερίας, παρέχει ἡμῖν ὁ Ἡρόδοτος,
θέτων εἰς τὸ στόμα τοῦ *Λημαράτου* τοὺς ἐξῆς λόγους πρὸς τὸν βασι-
λέα τῶν Περσῶν Ξέρξην: «Λακεδαιμόνιοι ἐλεύθεροι ἐόντες οὐ πάντα ἐλεύθεροί
εἰσιν· ἔπεσι γάρ σφι δεσπότης νόμος, τὸν ὑποδευμαίνουσι πολλῶ ἔτι μᾶλλον ἢ οἱ
σοὶ σέ (τὸν Ξέρξην)⁴».

Ὁ δὲ *Αἰσχίνης* εἶπεν, ὅτι ἐνῶ ἐν τοῖς πολιτεύμασι τυραννίδος καὶ
ὀλιγαρχίας αἱ πόλεις διοικοῦνται κατὰ τὴν αὐθαίρετον θέλησιν τῶν ἀρ-
χόντων, ἐν τῇ δημοκρατίᾳ διοικοῦνται κατὰ τοὺς κειμένους νόμους, καὶ
ὅτι τοῦτο πρέπει νὰ γνωρίζῃ τις καλῶς, ὅτι διατηρουμένων τῶν νόμων

Ὁ δὲ Πλάτων λέγει, ὅτι, ὡς καὶ ὑπ' ἄλλων προστάσσεται, πρέπει νὰ τίθεν-
ται νόμοι τοιοῦτοι, οὓς νὰ ἀποδέχωνται ἐκουσίως οἱ πολῖται: «Καὶ μὴν τοῦτο γε οἱ
πολλοὶ προστάττουσι τοῖς νομοθέταις, ὅπως τοιούτους θήσουσι νόμους, οὓς ἐκόντες οἱ δῆμοι καὶ
τὰ πλήθη δέξονται». Νόμοι, Γ' 684 C. — Ὁμοίως καὶ ὁ *Περικλῆς* εἶπεν, ὅτι ὅταν ὁ νόμος
δὲν πείθῃ περὶ τῆς ἀναγκαιότητος ἢ σκοπιμότητος τῶν διατασσομένων, εἶναι μάλ-
λον βία ἢ νόμος: «Ὅσα τις μὴ πείσας ἀναγκάζει τινα ποιεῖν, εἴτε γράφων εἴτε μὴ, βία μάλ-
λον ἢ νόμος ἂν εἴη». *Ξενοφῶντος*, Ἀπομνημονεύματα, Α', 2, 45.

¹ *Πλουτάρχου*, Τῶν ἐπτὰ σοφῶν συμπόσιον. 154 E', 7. — Σέξτος ὁ Ἐμπειρικός ἐφρό-
νει, ὅτι ἡ ῥητορικὴ διαφθείρει τοὺς νόμους: «Ἡ γε ῥητορικὴ κατὰ τῶν νόμων εἰσκεκύ-
κληται. Τεκμήριον δὲ παμμέγεθες τὸ παρὰ μὲν τοῖς βαρβάροις, παρ' οἷς ἢ οὐδ' ὅλως ἢ σπανίως
ἔστι ῥητορικὴ, τοὺς νόμους ἀσαλεύτους μένειν, παρὰ δὲ τοῖς προσημέροις αὐτὴν ὁσημέραι νεοχ-
μοῦσθαι, ὥσπερ καὶ παρ' Ἀθηναίους, καθάπερ καὶ Πλάτων ὁ τῆς ἀρχαίας κωμωδίας ποιητῆς
λέγει καὶ γὰρ τρεῖς ἂν τις, φησὶν, ἐκδημίῃ μῆνας, οὐδέτι ἐπιγνώσκει τὴν πόλιν... τὸ ὅσον
ἐπὶ τοῖς νόμοις μὴ τῆς αὐτῆς οὔσης πόλεως». Πρὸς μαθηματικούς Β', 34 — 36. Ἀλλαχοῦ δὲ
λέγει, ὅτι «τὴν ῥητορικὴν πάντες πανταχόθεν ὡς πολεμιστάτην ἐδίωξαν». Αὐτόθι 20, — Διὰ
τοῦτο ὁ Πλάτων θέλει τὴν πολιτικὴν κερχωρισμένην τῆς ῥητορικῆς: «Καὶ τοῦτο μὲν
ἔοικε ταχὺ κερχωρῆσθαι πολιτικῆς τὸ ῥητορικόν». Πολιτικός, 304 E.

² *Πλουτάρχου*, Συμπόσιον 154 D, 7. — Τύραννον τῶν ἀνθρώπων ἀποκαλεῖ τὸν
νόμον καὶ ὁ Ἰππίας ὁ σοφός. *Πλάτωνος*, Πρωταγόρας 337 D.

³ *Πλουτάρχου*, αὐτόθι 152 B', 20.

⁴ Ἡρόδοτος, Ζ', 104. — Τὸ αὐτὸ λόγιον περὶ πάντων τῶν ἀνθρώπων εἶπε καὶ ὁ
Μένανδρος:

«Ἐλεύθερος πᾶς ἐνὶ δεδούλωται, νόμῳ,
δυσὶν δὲ δοῦλος, καὶ νόμῳ καὶ δεσπότηϊ».

Μενάνδρου, Ἀποσπάσματα ἀδῆλων δραμάτων ἀριθ. 699, ἐν τῇ ἐκδόσει Th. Koek,
Comicorum Atticorum Fragmenta. 1888.

τῇ πόλει, σφάζεται καὶ ἡ δημοκρατία. «Τρεῖς εἰσι πολιτεῖαι παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις, τυραννὶς καὶ ὀλιγαρχία καὶ δημοκρατία, διοικοῦνται δ' αἱ μὲν τυραννίδες καὶ ὀλιγαρχίαι τοῖς τρόποις τῶν ἐφεστηκότων, αἱ δὲ πόλεις αἱ δημοκρατούμεναι τοῖς νόμοις τοῖς κειμένοις . . . Εὖ εἰδώς, ὅτι, ὅταν διατηρηθῶσιν οἱ νόμοι τῇ πόλει, σφάζεται καὶ ἡ δημοκρατία¹».

Μετὰ τῆς δημοκρατίας δὲ σφάζεται καὶ ἡ ἐλευθερία, ἥτις κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀποτελεῖ τὴν βάσιν καὶ τὸν τελικὸν σκοπὸν τῆς δημοκρατικῆς πολιτείας. «Υπόθεσις μὲν οὖν τῆς δημοκρατικῆς πολιτείας ἐλευθερία· τοῦτο γὰρ λέγειν εἰώθασιν, ὡς ἐν μόνῃ τῇ πολιτείᾳ ταύτῃ μετέχοντας ἐλευθερίας· τοῦτο γὰρ στοχάζεσθαι φασὶ πᾶσαν δημοκρατίαν²».

Εἶναι ἀξιοσημείωτον, ὅτι ἡ ὑψηλὴ αὕτη ἰδέα περὶ τῆς πολιτείας διακαίου ἀνεπτύχθη ἐν τῇ ἀρχαιότητι, καὶ δὴ τσοῦτο πλήρως, μόνον παρὰ τοῖς Ἑλλήσιν, ἐνῶ παρὰ τοῖς ἄλλοις ἀνατολικοῖς λαοῖς τῆς Ἀσίας καὶ τῆς Αἰγύπτου ἐκράτει, πιστευομένη θεῖαν ἔχουσα τὴν καταγωγὴν, ἡ ἀντίθετος ἀρχὴ τῆς παμβασιλείας, καθ' ἣν ὁ βασιλεὺς ἢ ὁ τύραννος ἦτο ἀπόλυτος κύριος πάντων, αὐτὸς τελῶν ὑπεράνω παντὸς νόμου³.

Ἄλλ' ἵνα ὑπάρχη εὐνομία καὶ κατ' ἀκολουθίαν καὶ πολιτεία διακαίου δὲν ἀρκεῖ νὰ ὑπάρχωσι τεθειμένοι καλοὶ νόμοι, ἀλλὰ πρέπει καὶ νὰ τηρῶνται, νὰ πείθωνται εἰς αὐτοὺς ἀρχόμενοί τε καὶ ἄρχοντες. Διὰ τοῦτο, λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, ἡ εὐνομία δέον νὰ ὑπολαμβάνηται διττή, μία μὲν τὸ νὰ κῆνται καλῶς οἱ νόμοι, ἑτέρα δὲ τὸ πείθεσθαι αὐτοῖς. «Οὐκ ἔστι δὲ εὐνομία τὸ εὖ κεῖσθαι τοὺς νόμους, μὴ πείθεσθαι δέ· διὸ μίαν μὲν εὐνομίαν ὑποληπτέον εἶναι τὸ πείθεσθαι τοῖς κειμένοις νόμοις, ἑτέραν δὲ τὸ καλῶς κεῖσθαι τοὺς νόμους, οἷς ἐμμένουσιν» (ἔστι γὰρ πείθεσθαι καὶ κακῶς κειμένοις⁴). Ἰδοὺ χρυσὰ λόγια, ἅτινα μάλιστα παρ' ἡμῖν συχνάκις καὶ πάντοτε δέον διαπρυσίως νὰ διακηρύττωνται καὶ χρυσοῖς γράμμασι νὰ ἀναγραφῶσιν ἐν πᾶσι τοῖς ἀρχείοις, τοῖς οἰκήμασι καὶ γραφείοις τῶν Ἀρχῶν.

Τὴν ὑπακοὴν εἰς τοὺς νόμους, ὡς θεμελιῶδες καὶ πρωταρχικὸν πολιτικὸν καθῆκον ἀναπτύσσει καὶ ὁ Πλάτων, φέρων τοὺς νόμους αὐτοὺς κατηγοροῦντας τοὺς ἀπειθοῦντας τούτοις, ὅτι ἀδικοῦσι τριχῇ, διότι ἀσεβοῦσιν εἰς αὐτούς, ὄντας, ὡς εἴρηται, γεννητάς τε καὶ τροφεῖς, καὶ παρα-

¹ *Αἰσχίνου*, Λόγος κατὰ Κτησιφῶντος, 6.

² *Ἀριστοτέλους*, Πολιτικά, 1317 Α, 44.

³ Αὐτόθι, 1287 Α, 9.

⁴ Αὐτόθι, 1294 Α, 4. Καὶ ἀλλαχοῦ λέγει: «οὐδὲν διαφέρει ἢ μὴ κεῖσθαι (τὸν νόμον) ἢ μὴ χρῆσθαι (αὐτῷ)». *Ῥητορική*, Α', 15, 13.

βαίνουσι τὴν σιωπηρὰν ὁμολογίαν, ἣν ἔδωκαν ὡς πολῖται τοῦ πείθεσθαι τοῖς νόμοις. «Τὸν μὴ πειθόμενον (ἡμῶν τοῖς νόμοις) τριχῇ ἀδικεῖν, ὅτι τε γεννηταῖς οὖσιν ἡμῶν οὐ πείθεται, καὶ ὅτι τροφεῦσι, καὶ ὅτι ὁμολογήσας ἡμῶν πείθεσθαι οὔτε πείθεται...¹». Ἀλλαχοῦ δὲ χαρακτηρίζει τὴν πλήρη εὐπειθειαν τοῖς τεθειμένοις νόμοις ὡς νίκην ἐν τῇ πόλει καὶ τὸν νικῶντα ταύτην ἄξιον νὰ λάβῃ τὴν ὑπηρεσίαν τῶν Θεῶν, τὴν μεγίστην ὁ πρῶτος, τὴν δευτέραν ὁ δεύτερος καὶ οὕτω καθεξῆς. «Ὅς δ' ἂν τοῖς τεθεῖσι νόμοις εὐπειθέστατός τ' ἦ καὶ νικᾷ ταύτην τὴν νίκην ἐν τῇ πόλει, τούτῳ φαιμέν καὶ τὴν τῶν Θεῶν ὑπηρεσίαν δοτέαν εἶναι τὴν μεγίστην τῷ πρώτῳ, καὶ δευτέραν τῷ τὰ δεύτερα κρατοῦντι, καὶ κατὰ λόγον οὕτω τοῖς ἑφεξῆς...²». Καὶ ὁ Σόλων, ἐρωτηθεὶς «πῶς ἄριστα αἱ πόλεις οἰκοῦντο, εἶπεν» ἐὰν οἱ μὲν πολῖται τοῖς ἄρχουσι πείθονται, οἱ δὲ ἄρχοντες τοῖς νόμοις³. Ὁ δὲ Καταναῖος νομοθέτης Χαρώνδας ὥρισεν, ὅτι ὅπωςδῆποτε ὀφείλεται εὐπειθεια εἰς τὸν νόμον, καὶ ἐὰν ἔτι ἦναι παντελῶς κακῶς τεθειμένος. «Προσέταξε γὰρ ἐκ παντὸς τρόπου πείθεσθαι τῷ νόμῳ, καὶ ἢ παντελῶς κακῶς γεγραμμένος^{4, 5}».

¹ Πλάτωνος, Κρίτων, 51 Ε.

² Τοῦ αὐτοῦ, Νόμοι, Δ, 715 C.

³ Παρὰ Στοβαίου, 43, 89.

⁴ Διοδώρου Σικελιώτου, Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη, IB', 16, 22.

⁵ Ἡ εὐπειθεια αὕτη πρὸς τοὺς νόμους καὶ γενικῶς ὁ σεβασμὸς αὐτῶν τε καὶ τῶν ἡθῶν, ὡς καὶ ὁ συγγενὴς πρὸς αὐτὸν φόβος, ἡ αἰδώς καὶ τὸ δέος, ὡς ὑπὸ τῶν ἀρχαίων ἐκαλοῦντο, χαρακτηρίζονται ὑπ' αὐτῶν ὡς σπουδαιότατα στηρίγματα τῆς εὐνομουμένης πολιτείας. Οὕτως ὁ Αἰσχύλος φέρει τὴν Ἀθηνᾶν, συνιστῶσαν τοῖς Ἀθηναίοις, κατὰ τὴν ὑπ' αὐτῆς ἱδρυσιν τοῦ Ἀρείου Πάγου, τὸν σεβασμὸν αὐτὸν καὶ τὸν φόβον τῶν νόμων:

« ἐν δὲ τῷ σέβας
αὐτῶν φόβος τε συγγενὴς τὸ μὴ ἀδικεῖν »

Εὐμενίδες, στίχ. 690-691.—Ὁ δὲ Σοφοκλῆς λέγει, ὅτι οὐδέποτε ἐν τινὶ πόλει δύνανται νὰ εὐδοκιμήσωσιν οἱ νόμοι, ἐν ἧ δὲν κρατεῖ φόβος αὐτῶν:

«Ὅν γὰρ ποτ' οὔτ' ἂν ἐν πόλει νόμοι καλῶς
φέροντ' ἂν, ἔνθα μὴ καθεστήκη δέος».

Αἴας, στίχ. 1073-1074. — Καὶ ὁ Πλάτων θεωρεῖ τὸν φόβον τοῦτον τῶν νόμων ὡς ἀναγκαῖον πρὸς ἀποφυγὴν τῆς ἀδικίας καὶ ἵνα ἦναι τις ἀγαθός. «Ὁ φόβος ὁ τότε παρὼν ὅτε ἐκ τῶν νόμων τῶν ἔμπροσθεν γεγονώς, ὃν δουλεύοντες τοῖς πρόσθεν νόμοις ἐκέκτηντο, ἦν αἰδῶ πολλάκις εἵπομεν, ἧ καὶ δουλέειν ἔφαμεν δεῖν τοὺς μέλλοντας ἀγαθοὺς ἔσεσθαι, ἧς ὁ δῆμος ἐλεύθερος καὶ ἄφοβος· ὃν εἰ τότε μὴ δέος ἔλαβεν, οὐκ ἂν ποτε ξυνελθὼν ἡμῶντο...» Νόμοι, Γ' 699 C. Καὶ ἄλλαχοῦ, προκειμένου περὶ τοῦ ὀφειλομένου σεβασμοῦ τῶν νεωτέρων πρὸς τοὺς πρεσβυτέρους, λέγει, ὅτι ἱκανοὶ φύλακες κωλύοντες τὴν παράβασιν εἶναι τὸ δέος καὶ ἡ αἰδώς. «Ἰκανῶ γὰρ τῷ φύλακε κωλύοντε, δέος τε καὶ αἰδώς». Πολιτεία, Ε' 465 A. Φέρει δὲ καὶ αὐτός, ὡς ὁ Αἰσχύλος τὴν Ἀθηνᾶν, τὸν θεὸν ἐμ-

Τὴν ἀπόλυτον εὐπείθειαν πρὸς τοὺς νόμους ἐδίδαξε καὶ ὁ Σωκράτης, ἐξάρας ὅτι κατὰ τοῦτο ὁ Λυκοῦργος ἐποίησε τὴν Σπάρτην κρείσσονα τῶν ἄλλων πόλεων, ὅτι ἐνεχάραξε βαθέως εἰς τὴν ψυχὴν τῶν πολιτῶν αὐτῆς τὴν εὐπείθειαν ταύτην πρὸς τοὺς νόμους καὶ χαρακτηρίσας ὡς ἀρίστους ἐκείνους τοὺς ἄρχοντας, οἵτινες ἐμπνέουσιν εἰς τοὺς πολίτας τὸ καθήκον τοῦτο. Ἀπεφάνητο δέ, ὅτι ἡ πόλις, ἐν ἣ οἱ πολῖται μάλιστα τοῖς νόμοις πείθονται, καὶ ἐν εἰρήνῃ διάγει ἄριστα καὶ ἐν πολέμῳ εἶναι ἀκαταγώνιστος. «*Λυκοῦργον δὲ τὸν Λακεδαιμόνιον, ἔφη ὁ Σωκράτης, καταμεμάθηκας, ὅτι οὐδὲν ἂν διάφορον τῶν ἄλλων πόλεων τὴν Σπάρτην ἐποίησεν, εἰ μὴ τὸ πείθεσθαι τοῖς νόμοις μάλιστα ἐνειργάσατο αὐτῇ, τῶν δὲ ἀρχόντων ἐν ταῖς πόλεσιν οὐκ οἶσθα, ὅτι, οἵτινες ἂν τοῖς πολίταις αἰτιώτατοι ᾖσι τοῦ τοῖς νόμοις πείθεσθαι, οὗτοι ἄριστοί εἰσι, καὶ πόλις, ἐν ἣ μάλιστα οἱ πολῖται τοῖς νόμοις πείθονται, ἐν εἰρήνῃ τε ἄριστα διάγει καὶ ἐν πολέμῳ ἀνυπόστατός ἐστιν*¹». Τὴν θεμελιώδη ταύτην πολιτικὴν καὶ ἠθικὴν ἀρχὴν ἐδίδαξεν ὁ μέγας Διδάσκαλος καὶ ἐπεκύρωσε καὶ ἔργῳ, ἀποκρούσας ἐπιμόνως τὴν προταθεῖσαν διαφυγὴν ἐκ τῆς καταγνωσθείσης ἀδίκου ποινῆς δι' ἀποδράσεως, προελλόμενος τῆς ἀπειθείας ταύτης τὸν θάνατον².

μέσῳ παρέχοντα τοῖς ἀνθρώποις σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ τὴν αἰδῶ: «*Ὁ θεὸς φιλόανθρωπος ὢν τότε γένος ἄμεινον ἡμῶν ἐφίστη τὸ τῶν δαιμόνων, . . ἐπιμελούμενον ἡμῶν, εἰρήνην τε καὶ αἰδῶ καὶ ἐννομίαν καὶ ἀφθονίαν δίχης παρεχόμενον*». Νόμοι, Δ' 713 D. Καὶ ἄλλα· χοῦ φέρει τὸν Δία ἐπιτάσσοντα τὴν θέσιν νόμου, ἐπιβάλλοντος τὴν θανάτωσιν τοῦ μὴ δυναμένου νὰ μετέχη αἰδοῦς καὶ δίκης, ὡς ὄντος νόσου τῆς πόλεως: «*Καὶ νόμον γε θεὸς παρ' ἐμοῦ (τοῦ Διός), τὸν μὴ δυνάμενον αἰδοῦς καὶ δίκης μετέχειν κτείνειν ὡς νόσον τῆς πόλεως*». Πρωταγόρας, 322 D. Ἀποκαλεῖ δὲ τὸν φόβον τοῦτον θεῖον: «*Ὁν (φόβον) αἰδῶ τε καὶ αἰσχύνην θεῖον φόβον ὠνομάζαμεν*». Νόμοι, Α' 671 D καὶ Α' 647 A. Συνιστᾷ δέ, ἵνα οἱ γονεῖς καταλείπωσιν εἰς τὰ τέκνα αἰδῶ πολλήν, οὐχὶ δὲ χρυσόν: «*Παῖσι δὲ αἰδῶ χρὴ πολλήν, οὐ χρυσὸν καταλείπειν*». Νόμοι, Ε' 729 B. Σχολιάζων δὲ τὸν στίχον τῶν Κυπρίων ἐπῶν τοῦ Στασίνου, τὸν λέγοντα «*ἵνα γὰρ δέος, ἔνθα καὶ αἰδώς*», παρατηρεῖ ὅτι ὀρθότερον εἶναι νὰ λέγηται ἀντιστρόφως: «*ἵνα μὲν αἰδώς, ἔνθα καὶ δέος . . ἐπὶ πλέον γάρ, οἶμαι, δέος αἰδοῦς· μόριον γὰρ αἰδώς δέους*». Εὐθύφρων, 12 B, C.—Ὁ δὲ κωμικὸς ποιητὴς Φιλωτίδης εἶπεν, ὅτι ὁ φόβος τοῦ νόμου δὲν εἶναι δειλία: «*Οὐκ ἔστιν οὐδεὶς δειλὸς (ὁ) δεδοικώς νόμον*». Παρὰ Στοβαῖον 9,14.

¹ *Ξενοφώντας*, Ἀπομνημονεύματα, Δ', 4, 15.—Οἱ Ἕφοροι ἐν Σπάρτῃ διὰ τῆς ἐπιβολῆς αὐστηροτάτων ποινῶν κατὰ τῶν ἐν ὀργῇ ἀπειθούντων, ἐσπούδασαν νὰ ἐθίσωσι τοὺς νέους, ὅπως οὔτε καὶ ὅταν ὀργίζωνται ἀπειθοῦσιν εἰς τοὺς νόμους: «*Οἱ δὲ (Ἕφοροι) ζημοῦσι μεγαλείως (τοὺς ἐρίζοντας), καθιστάναι βουλόμενοι, εἰς τὸ μήποτε ὀργὴν τοῦ μὴ πείθεσθαι τοῖς νόμοις κρατῆσαι*». *Ξενοφώντας*, Λακεδαιμονίων Πολιτεία, 4, 6.

² Τὴν πρὸς τοὺς νόμους ἀπόλυτον εὐπείθειαν, καὶ ἐπὶ κινδύνῳ ἔτι τῆς ζωῆς αὐτοῦ, ἀπέδειξεν ὁ Σωκράτης καὶ πρότερον ἐπανειλημμένως. Τὸ πρῶτον ὅτε τυγχάνων ἐκ τῶν πρυτάνεων κατὰ τὴν δίκην τῶν ἐννέα Ἀθηναίων στρατηγῶν, τῶν

Τὴν δὲ πρὸς τοὺς νόμους ἀπόλυτον ὑπακοὴν τῶν Λακεδαιμονίων διεκήρυξε καὶ ἀπηθανάτισεν εἰς αἰῶνας αἰώνων τὸ περίφημον πασίγνωστον ἐπίγραμμα τοῦ Σιμωνίδου εἰς τὸν Λεωνίδα καὶ τοὺς τριακοσίους Λακεδαιμονίους, τοὺς πεσόντας ἐν Θερμοπύλαις. Ἐξέφρασε δὲ χαρακτηριστικῶς καὶ ὁ βασιλεὺς Θεόπομπος, ἀποκριθεὶς εἰς τὸν εἰπόντα, ὅτι ἡ Σπάρτη ὀφείλει τὴν σωτηρίαν αὐτῆς εἰς τοὺς ἱκανοὺς νὰ ἄρχωσι βασιλεῖς, ὅτι ὀφείλει ταύτην μᾶλλον εἰς τὴν πειθαρχίαν τοῖς νόμοις τῶν πολλῶν, τῶν πολιτῶν. «Θεόπομπος δὲ ὁ βασιλεὺς τῶν Λακεδαιμονίων πρὸς τὸν εἰπόντα σφύζεσθαι τὴν Σπάρτην διὰ τοὺς βασιλεῖς ἀρχικοὺς ὄντας· μᾶλλον, ἔφη, διὰ τοὺς πολλοὺς πειθαρχικοὺς ὄντας¹».

Καὶ ὁ Θουκυδίδης, δι' ἀναξίμου στόματος, τοῦ δημαγωγοῦ Κλέωνος, εἶπεν ὅτι μικρότερον κακὸν προξενεῖ ἡ τήρησις τῶν κακῶν νόμων ἢ ἡ παράβασις τῶν καλῶν· ὅτι θὰ ᾔτο δεινότατον νὰ μὴ ἐννοήσωσιν οἱ Ἀθηναῖοι, ὅτι ἡ πόλις εἶναι κρείσσων ἐὰν ἔχη καὶ ἐφαρμόζῃ σταθεροὺς νόμους, ἔστω καὶ κακοὺς, ἢ μεταβλητοὺς καλοὺς. «Πάντων δὲ δεινότατον εἰ βέβαιον ἡμῖν μηδὲν καθεστήξει ὧν ἂν δόξῃ πέρι, μηδὲ γνωσόμεθα ὅτι χεῖροσι νόμοις ἀκινήτοις χρωμένῃ πόλις κρείσσων ἐστὶν ἢ καλῶς ἔχουσιν ἀκύροις²».

Ὁ Πίνδαρος ἀποκαλεῖ τὴν Εὐνομίαν σώτειραν καὶ μεγαλόδοξον³ καὶ ἀπόλεμον⁴, ἥτοι εἰρηνόφιλον, στεγάζουσιν τὰς ἀδελφὰς Δικαιοσύνην καὶ Εἰρήνην, τὴν ὁμότροφον, ἀσφαλὲς ἔρεισμα τῶν πόλεων, ταμίας τοῦ πλούτου τῶν ἀνθρώπων, χρυσᾶς θυγατέρας τῆς εὐβούλου Θέμιδος :

«Ἐν τᾷ γὰρ Εὐνομίᾳ ναίει κασί-
γνηταί τε, βάθρον πολίων ἀσφαλές,

κατηγορηθέντων διὰ τὴν μὴ περισυλλογὴν πρὸς ἐνταφιασμόν τῶν πεσόντων ἐν τῇ ἐν Ἀργινοῦσαις ναυμαχίᾳ, καὶ τῶν κατηγορῶν «κελευόντων καὶ βοώντων», μόνος αὐτὸς ἠναντιώθη εἰς τὴν καταδίκην, προκρίνας νὰ διακινδυνεύῃ μετὰ τοῦ νόμου μᾶλλον ἢ νὰ δώσῃ ἄδικον ψῆφον, φοβηθεὶς τὸν ἀπειλούμενον δεσμόν ἢ θάνατον. «Τότε ἐγὼ μόνος τῶν προτάσεων ἠναντιώθην ὑμῖν μηδὲν ποιεῖν παρὰ τοὺς νόμους καὶ ἐναντία ἐψηφισάμην, καὶ ἐτοίμους ὄντων ἐνδεικνύναι με καὶ ἀπάγειν τῶν ὀητόρων, καὶ ὑμῶν κελευόντων καὶ βοώντων, μετὰ τοῦ νόμου καὶ τοῦ δικαίου ὧμην μᾶλλον με δεῖν διακινδυνεύειν ἢ μεθ' ὑμῶν γενέσθαι μὴ δίκαια βουλευομένων, φοβηθέντα δεσμόν ἢ θάνατον». Πλάτωνος, Ἀπολογία Σωκράτους, 32 Β. Τὸ δεύτερον, ὅτε δὲν ὑπήκουσεν εἰς τὴν διαταγὴν τῶν τριάκοντα τυράννων, ὅπως μεταφέρῃ ἐκ Σαλαμῖνος εἰς Ἀθήνας Λέοντα τὸν Σαμίνιον, ἵνα ὑποστῇ τὸν παρ' αὐτῶν καταγνωσθέντα αὐτῷ θάνατον. Αὐτόθι.

¹ Πλουτάρχου, Ἀποφθέγματα Λακωνικά, Θεοπόμπου 4, ἐν Ἠθικοῖς, (ἐκδ. Γρ. Βεργαροδάκη), τόμ. Β'.

² Θουκυδίδου, Γ', 37. 3.

³ Πινδάρου, Ὀλύμπια, Θ', στίχ. 25 - 26.

⁴ Τοῦ αὐτοῦ, Πύθια, Ε', στίχ. 66.

*Αἶκα καὶ ὁμότροφος Εἰ-
ρήνη, τάμιν' ἀνδράσι πλού-
τον, χρύσειαι παῖδες εὐβούλου Θέμιτος»¹.*

Ὁ δὲ Σοφοκλῆς ἀποκαλεῖ αὐτὴν μεγίστην².

Ἀλλὰ τί εἶναι ὁ παντοδύναμος οὗτος νόμος, ὁ βασιλεὺς θνητῶν καὶ ἀθανάτων; Ἐκ τῶν πολλῶν καὶ μακρῶν ὁρισμῶν ὑπὸ τῶν νεωτέρων τοῦ νόμου, ἀπὸ ἐπόψεως ἐσωτερικῆς δικαιολογήσεως, ἄριστος φαίνεται μοι ὢν, ὁ ὑπὸ τῶν ἀρχαίων δοθείς, καθ' ὃν νόμος εἶναι ὁ ὀρθὸς λόγος³. Καὶ τοῦτο τὸ λόγιον θὰ ἔδει νὰ ἀναγραφῇ χρυσοῖς γράμμασιν ἐν περιόπτῳ θέσει τοῦ βουλευτηρίου, ἵνα ἔχωσιν αὐτὸ πάντοτε ὑπ' ὄψιν οἱ νομοθετοῦντες. Ὅτι δηλαδή ὁ νόμος πρέπει νὰ ᾖ πάντοτε σύμφωνος πρὸς τὸν ὀρθὸν λόγον, τὴν λογικὴν καὶ τὸ δίκαιον.

Ἀλλ' ὥς ἴσως δὲν θὰ ᾔτο ἀναγκαῖον καὶ νὰ λεχθῇ, παρὰ τὴν διαληφθεῖσαν παντοδυναμίαν τοῦ νόμου, τὰ ἐξ αὐτοῦ ἀπορρέοντα καὶ προσδοκώμενα ἀγαθὰ ἀποτελέσματα δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐπέλθωσιν, ἐὰν δὲν συνοδεύηται καὶ ὑπὸ καταστάσεως χρηστῶν ἡθῶν τῶν πολιτῶν, τῶν τε ἀρχομένων καὶ μάλιστα τῶν ἀρχόντων. Πράγματι οἱ νόμοι καθ' ἑαυτοὺς εἶναι ἀδύνατοι, τὴν δὲ δύναμιν αὐτῶν ἀρύονται ἐκ τῶν ἡθῶν.

¹ Πινδάρου, Ὀλύμπια, ΙΓ', στίχ. 6 κ. ἐξ. — Ἐν προσωποποιήσει τῶν περὶ αὐτῶν ἐννοιῶν οἱ ἀρχαῖοι ἔπλασαν ὥραιαν εἰκόνα τούτων, ἣν ἐπέδειξεν ὁ Ἑρμῆς τῷ νέῳ Ἡρακλεῖ, «ἐπὶ ὑπεροχὴν ὄρους» παρὰ τὰς Θήβας. Ἐν τῷ μέσῳ που αὐτῆς ἴστατο ἡ Εὐνομία, ἐκατέρωθεν δὲ αἱ ἀδελφαὶ αὐτῆς, ἡ Δικαιοσύνη καὶ ἡ Εἰρήνη, ἡ τελευταία «γυνὴ σφόδρα ὥραία καὶ ἄβρως ἐσταλμένη καὶ μειδιῶσα ἀλύπτως». Παρ' αὐτὴν δὲ ἴστατο «ἀνὴρ ἰσχυρὸς, πολὺς καὶ μεγαλόφρων», ὁ Νόμος. *Δίωνος Προουσαέως τοῦ Χρυσσοτόμου*, Λόγος 1, Περὶ βασιλείας Α', 75. — Κατὰ τὸν Ἡσιόδου αὐταὶ ἐγεννήθησαν ὑπὸ τοῦ Διὸς καὶ τῆς Θέμιδος:

*«Δεύτερον (Ζεὺς) ἡγάγετο λίπαρην Θέμιν, ἣ τέκεν ὦρας.
Εὐνομίην τε Δίκην τε Εἰρήνην τε θαλύναν...»*

Θεογονία, στίχ. 901 – 904.

² Σοφοκλέους, Αἶας στίχ. 712: «... εὐνομία σέβων μεγίστη».

³ Οὕτως ὁ Ἀριστοτέλης ὁρίζει τὸν νόμον ὡς «λόγον ὄντα ἀπὸ τινος φρονήσεως καὶ νοῦ». Ἠθικά Νικομάχεια, 1180 Α' 12. — Καὶ ὁ Πλάτων ὁμιλῶν περὶ παιδείας λέγει ὅτι αὕτη εἶναι ὁλκὴ καὶ ἀγωγή τῶν παίδων «πρὸς τὸν ὑπὸ τοῦ νόμου λόγον ὀρθὸν εἰρημένον». Νόμοι, Β', 659 D. — Ὡσαύτως οἱ Στωϊκοὶ ἀποκαλοῦσι τὸν νόμον τὸν ὀρθὸν λόγον. «Τὸν τε νόμον σπουδαῖον εἶναι φασὶ λόγον ὀρθὸν ὄντα...». Παρὰ Στοβαίῳ, 44, 12. «Ὁ δ' αὐτὸς (ὁ νόμος) καὶ λόγος ὀρθὸς κέκληται». *Δίωνος* τοῦ Χρυσσοτόμου, Λόγος 1, Περὶ βασιλείας Α', 75. — Ἐν φιλοσοφικῇ ἐννοίᾳ ὁ «ὀρθὸς λόγος» ἀποτελεῖ τὴν μόνην ἢ κυριωτάτην πηγὴν τῆς γνώσεως, καὶ εἶναι τὸ κριτήριον τῆς ἀληθείας. (Πρβ. Θεοφίλου Βορέα, Φιλοσοφικά Μελετήματα, τόμ. Β', σελ. 20).

Τὰ πολιτεύματα, λέγει ὁ Πλάτων, δὲν γίνονται ἐκ δρυὸς ἢ ἐκ πέτρας, ἀλλ' ἐκ τῶν ἡθῶν. «Οἷε ἐκ δρυὸς ποθεν ἢ ἐκ πέτρας τὰς πολιτείας γίγνεσθαι, ἀλλ' οὐχὶ ἐκ τῶν ἡθῶν, τῶν ἐν ταῖς πόλεσιν, ἃ ἂν ὥσπερ ῥέφρανα τὰλλα ἐφελκύσῃται;¹».

Παραμφερῶς καὶ ὁ Ἀριστοτέλης λέγει, ὅτι ὁ νόμος δὲν ἔχει ἄλλην δύναμιν πειθοῦς πλὴν τοῦ ἔθους, ὅπερ γίνεται διὰ χρόνου πολλοῦ, ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν βεβαίως τῶν κρατούντων ἡθῶν. «Ὁ γὰρ νόμος ἰσχὺν οὐδεμίαν ἔχει πρὸς τὸ πείθεσθαι πλὴν παρὰ τὸ ἔθος· τοῦτο δ' οὐ γίνεται εἰμὴ διὰ χρόνου πληθὸς²». Ἀναπτύσσων δ' ἄλλαχοῦ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἡθῶν ἐπὶ τὸ πολίτευμα λέγει, ὅτι πολλάκις τὰ ἥθη ἀρκοῦσι νὰ καταστήσωσι δημοκρατικὸν καὶ αὐτὸ τὸ ὀλιγαρχικὸν πολίτευμα, καὶ τάνάπαλιν τὸ δημοκρατικὸν νὰ καταστήσωσιν ὀλιγαρχικόν. «Οὐ δεῖ δὲ λανθάνειν, ὅτι πολυλαχοῦ συμβέβηκεν, ὥστε τὴν μὲν πολιτείαν τὴν κατὰ νόμους μὴ δημοτικὴν εἶναι, διὰ δὲ τὸ ἥθος καὶ τὴν ἀγωγὴν πολιτεύεσθαι δημοτικῶς· ὁμοίως δὲ πάλιν παρ' ἄλλοις τὴν μὲν κατὰ τοὺς νόμους εἶναι πολιτείαν δημοτικωτέραν, τῇ δ' ἀγωγῇ καὶ τοῖς ἥθεσιν ὀλιγαρχεῖσθαι μᾶλλον³». Διὰ τοῦτο, λέγει ἄλλαχοῦ, ὅτι καὶ ἐκ τῶν ὠφελιμωτάτων νόμων οὐδὲν ὄφελος δύναται νὰ προέλθῃ, ἐὰν μὴ οἱ πολῖται δὲν ἦναι εἰθισμένοι καὶ πεπαιδευμένοι εἰς τὰς ἀρχὰς τοῦ πολιτεύματος, τὰς δημοκρατικὰς ἐὰν τοῦτο εἶναι δημοκρατικόν, τὰς ὀλιγαρχικὰς ἐὰν εἶναι ὀλιγαρχικόν. «Ὁφελος γὰρ οὐδὲν τῶν ὠφελιμωτάτων νόμων καὶ συνδεδοξασμένων ὑπὸ πάντων τῶν πολιτενομένων, εἰ μὴ ἔσονται εἰθισμένοι καὶ πεπαιδευμένοι ἐν τῇ πολιτείᾳ, εἰ μὲν οἱ νόμοι δημοτικοί, δημοτικῶς, εἰ δ' ὀλιγαρχικοί, ὀλιγαρχικῶς⁴».

Ἀλλαχοῦ δὲ λέγει, ὅτι οἱ ἄνθρωποι γίνονται ἀγαθοὶ καὶ σπουδαῖοι διὰ τριῶν, τῆς φύσεως, τοῦ ἔθους καὶ τοῦ λόγου. «Ἀλλὰ μὴν ἀγαθοὶ γε καὶ σπουδαῖοι (οἱ πολῖται) γίνονται διὰ τριῶν· τὰ τρία δὲ ταῦτά ἐστι, φύσις, ἔθος καὶ λόγος... Ἐνία δὲ οὐδὲν ὄφελος γίγναι τὰ γὰρ ἔθη μεταβαλεῖν ποιεῖ...

¹ Πλάτωνος, Πολιτεία, Η', 544 D. Καὶ κατωτέρω: «ὥσπερ ἡρξάμεθα ἐν ταῖς πολιτείαις πρότερον σκοπεῖν τὰ ἥθη...». Αὐτόθι, Η', 545 B. - Πρβ. καὶ ὅσα ἀναλόγως λέγει περὶ τῆς καλῶς κατεσκευασμένης τὸ ἥθος διανοίας, ἥ ἀκολουθοῦσιν εὐλογία καὶ εὐαρμοστία καὶ εὐσχημοσύνη καὶ εὐρυθμία: «Εὐλογία ἄρα καὶ εὐαρμοστία καὶ εὐσχημοσύνη καὶ εὐρυθμία εὐηθεία ἀκολουθεῖ, οὐχ ἢν ἄνοιαν οὖσαν ὑποκορρίζουσιν καλοῦμεν ὡς εὐηθειαν, ἀλλὰ τὴν ὡς ἀληθῶς εὖ τε καὶ καλῶς τὸ ἥθος κατεσκευασμένην διάνοιαν». Πολιτεία, Γ', 400 D, E.

² Ἀριστοτέλους, Πολιτικά, 1269 A, 23.

³ Ἀριστοτέλους, Πολιτικά, 1292 B, 14.

⁴ Αὐτόθι, 1310 A, 16.

ἐπὶ τὸ χειρὸν καὶ τὸ βέλτιον¹». Ὅμοίως δὲ καὶ ὁ πυθαγόρειος Ἰππόδαμος προέτασσε τῶν νόμων τὰ ἥθη ὡς μέσον συναρμογῆς τῆς πολιτικῆς κοινωνίας. «Φαμί δὲ ἔγωγε τρισὶ τούτοις συναρμόζεσθαι τὰν πολιτικὰν κοινωνίαν λόγοις, ἐπιταδεύμασιν ἡθῶν, νόμοις καὶ διὰ τριῶν τούτων παιδεύεσθαι τὸν ἄνθρωπον καὶ σπουδαιότερον γίνεσθαι²». Ὅμοίως καὶ ὁ δόμοδος αὐτῷ Διωτογένης ἐδίδασκεν, ὅτι οἱ νόμοι δὲν πρέπει νὰ ὑπάρχωσιν εἰς τὰ οἰκήματα καὶ τὰ θυρώματα, ἀλλ' εἰς τὰ ἥθη τῶν πολιτῶν: «Τὼς δὲ νόμους οὐκ ἐν οἰκίμασι καὶ θυρώμασιν ἐνῆμεν δεῖ, ἀλλ' ἐν τοῖς ἡθέσι τῶν πολιτευμένων³».

Ὁ δὲ Ἰσοκράτης ἐξαίρει τὴν σπουδαίαν συμβολὴν ἐν τοῖς παλαιότεροις χρόνοις τῶν βασιλευσάντων τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν, λόγῳ τε καὶ ἔργῳ διὰ τοῦ τρόπου τῆς διοικήσεως αὐτῶν, εἰς τὴν ἠθικὴν καὶ πολιτικὴν διαπαιδαγώγησιν τῶν πολιτῶν καὶ τὴν διάπλασιν ἡθῶν εὐνοϊκῶν πρὸς κατανόησιν καὶ ἐδραίωσιν τοῦ πολιτεύματος. «Ἐκεῖνοι γὰρ (οἱ βασιλεύσαντες τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν) ἦσαν οἱ παιδεύσαντες τὸ πλῆθος ἐν ἀρετῇ καὶ δικαιοσύνῃ καὶ πολλῇ σωφροσύνῃ, καὶ διδάξαντες ἐξ ὧν διώκουν, ὅτι πᾶσα πολιτεία ψυχὴ πόλεως ἐστὶ ...⁴». Καὶ ἀλλαχοῦ λέγει, ὅτι κυρίως διὰ τῶν ἡθῶν καὶ οὐχὶ τῶν ψηφισμάτων αἱ πόλεις εὐνομοῦνται: «Οὐ τοῖς ψηφίσμασιν, ἀλλὰ τοῖς ἡθέσι καλῶς οἰκεῖσθαι τὰς πόλεις⁵». Ἀλλ' ὡς παρατηρεῖ ὁ Διβάνιος, οἱ νόμοι τῶν πόλεων χαρακτηρίζουσι καὶ τὰ ἥθη αὐτῶν, καὶ κατὰ τὴν ἀρετὴν ἢ κακίαν ἐκείνων, νομίζονται καὶ ταῦτα: «Οὐκ ἴστε,

¹ Ἀριστοτέλους, Πολιτικά, 1331 B, 45.—Καὶ ἀλλαχοῦ λέγει: «ἐκ τριῶν συμβεβηκέναι τὴν ἀρετὴν τελειοῦσθαι, φύσεως, ἔθους καὶ λόγου».—Περὶ τῆς φύσεως ὁ Ἰπποκράτης ἐδίδασκεν, ὅτι «φύσις ἀντιπραττούσης, κενὰ (= μάταια) πάντα, φύσις δ' εἰς τὸ ἄριστον ὁδηγοῦσης διδασκαλίῃ τέχνης γίνεται». Νόμος 2.

² Ἰπποδάμου τοῦ Θουρίου, Περὶ εὐδαιμονίας, β'. (ἐνθ' ἀνωτέρω). Τὸ αὐτὸ εἶπε καὶ ὡς ἐξῆς: «διὰ τριῶν σπουδαῖον ἀποτελέεσθαι τὸν ἄνθρωπον, διὰ τε τῶν ἐθέων καὶ τῶν νόμων καὶ τοῦ λόγου». Αὐτόθι. Διὰ τοῦτο συνιστᾷ, ἵνα οἱ νομοθέται παρακολουθῶσι μετὰ προσοχῆς ἃν ἀσκῶνται ἐπιμελῶς τὰ ἥθη καὶ ἀπροσκόπτως: «Διὸ δεῖ τοὺς νομοθέτας ἐπιμελῶς παρατηρεῖν, εἰ ἐπιμελῶς ἀσκεῖται τὰ ἔθνη καὶ ὁμαλῶς πορεύεται διὰ πάντων». Αὐτόθι.—Ὅμοίως καὶ ὁ Μένανδρος εἶπε:

* τρία γάρ ἐστι, δέσποτα,
δι' ὧν ἅπαντα γίνετ', ἢ κατὰ τοὺς νόμους,
ἢ ταῖς ἀνάγκαις, ἢ τὸ τρίτον ἔθει τινί.

³ Απόσπ. 155 (ἐνθ' ἀνωτέρω).

⁴ Παρὰ Στοβαίῳ, 43, 95.

⁵ Ἰσοκράτους, Παναθηναϊκός, 261 C, (κεφ. 55).

⁶ Τοῦ αὐτοῦ, Ἀρεοπαγιτικός, 148 (κεφ. 16).

ὅτι τὰ τῶν πόλεων ἦθῃ τοῖς ψηφίσμασι γνωρίζεται καὶ πρὸς τὴν ἐκείνων ἀρετὴν ἢ κακίαν καὶ ταῦτα δοξάζεται ;»

Εἰς τὴν ἠθικὴν καὶ πολιτικὴν διαπαιδαγώγησιν τῶν διοικουμένων, καὶ δὴ πρὸς σεβασμὸν τῶν νόμων, μεγάλως δύνανται καὶ ὀφείλουσι νὰ συμβάλλωνται καὶ οἱ ἄρχοντες, οὐ μόνον λόγοις¹, ἀλλὰ κυρίως ἔργῳ, διὰ τοῦ τρόπου τῆς διοικήσεως αὐτῶν. Διὰ τοῦτο, σὺν τοῖς ἄλλοις, λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ σπουδαῖος ἄρχων, πρέπει νὰ ᾔναι ἀγαθὸς καὶ φρόνιμος: «Φαμέν δὴ τὸν ἄρχοντα τὸν σπουδαῖον ἀγαθὸν εἶναι καὶ φρόνιμον²». Ἀλλ' ἀγαθὸς ἄρχων δέν δύναται τις νὰ ᾔναι, ἐάν δέν ὑπῆρξε

¹ Περὶ τούτου, τοῦ ἐκ τῶν ἔργων καὶ οὐχὶ τῶν λόγων κρίνειν τὸν ἄνθρωπον, ὑπάρχουσι πολλὰ διδακτικὰ λόγια τῶν ἀρχαίων. Οὕτως ὁ Βίων συνιστᾷ:

«Ἐκ τῶν λόγων μὴ κρίνε, Κλεινοφῶν, σοφὸν
ἢ χρηστὸν ἄνδρα, τὸν βίον ἐξέταξ' αἰεῖ».

Παρά Στοβαῖον (ἐκδ. Wachsmuth), Α', 15, 14. Ὁ δὲ Μένανδρος παρατηρεῖ περὶ τίνος:

«Ὁ μὲν λόγος (σου) συνέσεως πολλῆς γέμει
τὰ δ' ἔργα σύνησιν οὐκ ἄρχοντα φαίνεται».

Αὐτόθι, 23. — Μύσων ὁ Χηρεὺς εἶπε: «Δεῖν οὐκ ἐκ τῶν λόγων (τὰς πράξεις) κρίνειν, ἀλλ' ἐκ τῶν πράξεων τοὺς λόγους» Αὐτόθι, 30. — Ὁ Δημόκριτος εἶπε: «Πολλοὶ δρῶντες τὰ αἰσχιστά, λόγους τοὺς ἀρίστους ἀσκέουσιν». Αὐτόθι, 33. — Ὁμοίως καὶ ὁ Θεόφραστος: «(Οὐ) τὸν βίον ἐκ τῆς τοῦ λόγου δεινότητος πιστοῦμεν, ἀλλὰ τὸν λόγον ἐκ τῆς περὶ τὸν βίον ἐνταξίας». Αὐτόθι, 31. — Ὁ Θεμίστιος εἶπεν: «Ὁ λόγος ἐάν μὴ τῷ τρόπῳ σύμφωνος ᾖ, ἀλλότριος γίνεται καὶ οὐ τοῦ λέγοντος». Αὐτόθι, 29. — Ὁμοίως καὶ ὁ Δημοσθένης: «Ὡς ἅπας μὲν λόγος, ἂν ἀπὴ τὸ ἔργον, μάταιόν τι φαίνεται καὶ κενόν». Αὐτόθι, 32. — Ὁ δὲ Σωκράτης, ἐρωτηθεὶς τίνων μάλιστα ὁ λόγος ἰσχύει, «ὧν ἡ πρόξις, εἶπε, συνακολουθεῖ τῷ λόγῳ». Αὐτόθι, 37.

² Ἀριστοτέλους, Πολιτικά, 1277 Α', 16. — Τὸ αὐτὸ εἶχεν ὀρίσει καὶ ὁ προμνημονευθεὶς νομοθέτης Χαρόνδας: «Χρὴ δὲ τοὺς ἄρχοντας δικαίως προστάναι τῶν ἀρχομένων, καθάπερ τέκνων ἰδίων, ἔχοντα καὶ φιλίαν καὶ θυμὸν ἐν τῷ κρίναι κοιμώσαντας». Παρά Στοβαῖον, 44, 40. — Ὁμοίως ἐδίδασκε καὶ ὁ πυθαγόρειος Ἀριστόξενος: «Τοὺς ἄρχοντας οὐ μόνον ἐπιστήμονας, ἀλλὰ καὶ φιλανθρώπους δεῖν εἶναι (ἀλλὰ) καὶ τοὺς ἀρχομένους οὐ μόνον πειθηρῶν, ἀλλὰ καὶ φιλάρχοντας». Αὐτόθι, 43, 49. — Τὸ αὐτὸ ἐδίδασκε καὶ ὁ ὁμόδοξος αὐτῷ Ἀρχύτας: «Δεῖ δὲ τὸν ἀλαθινὸν ἄρχοντα μὴ μόνον ἐπιστήμονά τε καὶ δυνατὸν ἤμεν περὶ τὸ καλῶς ἄρχειν, ἀλλὰ καὶ φιλόανθρωπον». Περὶ νόμου καὶ δικαιοσύνης, ιθ' (ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 551). — Ὁ δὲ τραγικὸς ποιητὴς Ἀγάθων ἔλεγε: «Τὸν ἄρχοντα τριῶν δεῖ μεμνηῖσθαι πρῶτον μὲν, ὅτι ἀνθρώπων ἄρχει· δεύτερον, ὅτι κατὰ νόμους ἄρχει· τρίτον, ὅτι οὐκ αἰεὶ ἄρχει». Αὐτόθι, 46, 24. — Ὁ δὲ Χεῖλων εἶπεν, ὅτι ὁ ἄρχων δέν πρέπει νὰ φρονῇ μηδὲν θνητόν, ἀλλὰ πάντα ἀθάνατα: «Τὸν ἄρχοντα χρῆναι μηδὲν φρονεῖν θνητόν, ἀλλὰ πάντ' ἀθάνατα». Πλουτάρχου, Συμπόσιον, 152 Β, 3. — Κατὰ δὲ τὸν Πλάτωνα, οὐ μόνον ὁ ἄρχων, ἀλλὰ καὶ πᾶς ἐκπονητὸς καὶ γεγυμνασμένος περὶ τὰς ἀληθεῖς φρονήσεις πρέπει νὰ φρονῇ ἀθάνατα καὶ θεῖα: «... φρονεῖν μὲν ἀθάνατα καὶ θεῖα, ἂν περ ἀληθείας ἐφάπτηται, πᾶσα ἀνάγκη σου». Ἐν Τιμαίῳ, 90 C. Καὶ Κῆτων ὁ πρεσβύτερος ἔλεγε: «Κάκιστον τὸν ἄρχοντα εἶναι, τὸν

πρότερον καὶ ἀρχόμενος. Ὁθεν ὁ ἀγαθὸς πολίτης πρέπει καὶ νὰ γνωρίζῃ καὶ νὰ δύναται καὶ νὰ ἄρχηται καὶ νὰ ἄρχῃ, δηλαδή νὰ ἄρχηται ὑπὸ τῶν νόμων καὶ νὰ ἄρχῃ συμφώνως τοῖς νόμοις. «*Αὐτὸ λέγεται καὶ τοῦτο καλῶς, ὥς οὐκ ἔστιν εὖ ἄρξαι μὴ ἀρχθέντα*¹. Δεῖ δὲ τὸν πολίτην τὸν ἀγαθὸν ἐπίστασθαι καὶ δύνασθαι καὶ ἄρχεσθαι καὶ ἄρχειν, καὶ αὕτη ἀρετὴ πολίτου, τὸ τὴν τῶν ἐλευθέρων ἀρχὴν ἐπίστασθαι ἐπ' ἀμφοτέρα²». Ὁ δὲ Πιττακὸς εἶπεν, ὅτι ἀρίστη πόλις καὶ δημοκρατία εἶναι ἐκείνη, ὅπου εἰς μὲν τοὺς πονηροὺς δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἄρχωσιν, εἰς δὲ τοὺς ἀγαθοὺς δὲν ἐπιτρέπεται νὰ μὴ ἄρχωσιν: «*Ὅπου τοῖς πονηροῖς οὐκ ἔξεστιν ἄρχειν καὶ τοῖς ἀγαθοῖς οὐκ ἔξεστι μὴ ἄρχειν*³». Ὁμοίως καὶ ὁ Ἀριστοτέλης φρονεῖ, ὅτι εἶναι ἀδύνατον νὰ εὐνομῆται πόλις, ἐν ᾗ δὲν ἄρχουσιν οἱ ἄριστοι τῶν πολιτῶν, ἀλλ' οἱ πονηροί, οἱ κακοί, ὥς ἐπ' ἴσης εἶναι ἀδύνατον ἐν μὴ εὐνομουμένῃ πόλει νὰ ἄρχωσιν οἱ ἄριστοι. «*Δοκεῖ δ' εἶναι τῶν ἀδυνάτων τὸ εὐνομεῖσθαι τὴν μὴ ἀριστοκρατουμένην πόλιν, ἀλλὰ πονηροκρατουμένην, ὁμοίως δὲ καὶ ἀριστοκρατεῖσθαι τὴν μὴ εὐνομουμένην*⁴». Ἐπ' ἴσης καὶ ὁ Ἰσοκράτης λέγει, ὅτι κάλλιστα οἱ

ἄρχειν ἑαυτοῦ μὴ δυνάμενον». Αὐτόθι, 46, 78.—Ὁ Πλούταρχος ὡς εἰκόνα Θεοῦ χαρακτηρίζει τὸν ἄρχοντα, ἰδίᾳ τὸν νομοθέτην, ἄνευ τοῦ ὁποίου, καθὼς καὶ τοῦ νόμου καὶ τῆς δίκης, δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ ἀπόλαυσις τῶν ἀγαθῶν, ἅτινα χαρίζονται οἱ Θεοί. «*Ἀλλὰ τῶν τοιούτων καὶ τηλικούτων, ἃ Θεοὶ χαρίζονται, δώρων καὶ ἀγαθῶν οὐκ ἔστιν ἀπόλαυσις οὐδὲ χρῆσις ὀρθῇ δίχα νόμου καὶ δίκης καὶ ἄρχοντος. Δίκη μὲν οὖν νόμον τέλος ἐστί, νόμος δὲ ἄρχοντος ἔργον, ἄρχων δὲ εἰκὼν Θεοῦ τοῦ τὰ πάντα κοσμοῦντος*». Πρὸς ἡγεμόνα ἀπαίδευτον, 3.—Ἀλλ' ὀρθῶς πολιτευόμενος ὁ ἄρχων, εἶναι δυσχερέστατον, λέγει ὁ Δημοσθένης, νὰ ἀρέσκῃ τοῖς πολλοῖς: «*Πάντων ἐστὶ δυσχερέστατον τὸ πολλοῖς ἀρέσκειν*». Τὸ αὐτὸ εἶπε καὶ ὁ στωϊκὸς φιλόσοφος Χρόνσιππος, ἐρωτηθεὶς διὰ τί οὐ πολιτεύεται: «*Διότι εἰ μὲν πονηρὰ (τις) πολιτεύεται, τοῖς Θεοῖς ἀπαρέσκει, εἰ δὲ χρηστὰ, τοῖς πολίταις*». Αὐτόθι, 45, 22 καὶ 29.—Χαλεπὸν ἐπ' ἴσης κατὰ Πλάτωνα εἶναι, ὁ ἔχων μεγάλην ἐξουσίαν καὶ ὅπως ἀδικῇ, νὰ ᾗναι δίκαιος: «*Χαλεπὸν γὰρ . . . καὶ πολλοῦ ἐπαῖνον ἄξιον ἐν μεγάλῃ ἐξουσίᾳ τοῦ ἀδικεῖν γενόμενον, δικαίως διαβιῶναι· ὀλίγοι δὲ γίνονται οἱ τοιοῦτοι . . .*». Πλάτωνος, Γοργίας, 21.

¹ Τοῦτο εἶχεν εἶπει ἄλλως καὶ ὁ Σόλων: «*Ἀρχεσθαι μαθὼν, ἄρχειν ἐπιστήμη*». Παρὰ Στοβαίου, 46, 22.

² Ἀριστοτέλους, Πολιτικά, 1277 B, 12, 15.

³ Πλούταρχον, Συμπόσιον, 154 E, 4.

⁴ Ἀριστοτέλους, Πολιτικά, 1924 A, 1. Ἀλλαχοῦ δὲ λέγει, ὅτι οἱ πολλοὶ τῶν ἀνθρώπων νομίζουσιν, ὅτι πολιτικὴ εἶναι ἡ ἱκανότης νὰ δεσπόζωσι τῶν ἄλλων καὶ ὅτι ἕκαστος δὲν κρίνει δίκαιον οὐδὲ συμφέρον εἰς ἑαυτόν, δὲν αἰσχύνεται νὰ ἐπιβάλλῃ τοῦτο ἐπὶ τῶν ἄλλων· διότι οὗτοι ἀξιοῦσι μὲν νὰ ἀσκήτῃ ἐφ' ἑαυτῶν δικαίως ἡ ἀρχή, διὰ τὰ δίκαια ὅμως τῶν ἄλλων δεικνύουσι πλήρη ἀδιαφορίαν. «*Εὐόκασιν οἱ πολλοὶ τὴν δεσποτικὴν πολιτικὴν οἰεσθαι εἶναι καὶ περὶ αὐτοῖς ἕκαστοι οὐ φασιν εἶναι δίκαιον οὐδὲ συμφέρον, τοῦτ' οὐκ αἰσχύνονται πρὸς τοὺς ἄλλους ἀσχοῦντες· αὐτοὶ μὲν*

κεῖται ἡ πόλις ἐκείνη, ἐν ᾗ καθίστανται ἄρχοντες οἱ ἱκανώτατοι τῶν πολιτῶν καὶ οἱ μέλλοντες νὰ κρίνωσι τὰ πράγματα ἄριστα καὶ δικαιοτάτα. Ἐνῶ τὸυναντίον οἰκεῖται κάκιστα ἡ πόλις, ὅπου καθίστανται ἄρχοντες οἱ πονηρότατοι καὶ θρασυτάτοι, οἵτινες οὐδόλως φροντίζουν περὶ τῶν συμφερόντων τῇ πόλει, ἀλλ' εἶναι ἔτοιμοι νὰ πράττωσι τὸ πᾶν ὑπὲρ τῆς ἑαυτῶν πλεονεξίας. . . «Ὅσοι μὲν εἰώθασιν ἐπὶ τὰς ἀρχὰς καθιστάναι καὶ τὰς ἄλλας πράξεις τοὺς ἱκανωτάτους τῶν πολιτῶν, καὶ τοὺς μέλλοντας ἄριστα καὶ δικαιοτάτα τῶν πραγμάτων ἐπιστατήσιν, τούτους μὲν ἐν ἀπάσαις ταῖς πολιτείαις καλῶς οἰκῆσιν καὶ πρὸς σφᾶς αὐτοὺς, καὶ πρὸς τοὺς ἄλλους. Τοὺς δὲ τοῖς πονηροτάτοις καὶ θρασυτάτοις ἐπὶ ταῦτα χρωμένοις, καὶ τῶν μὲν τῇ πόλει συμφερόντων μηδὲν φροντίζουσιν, ὑπὲρ δὲ τῆς αὐτῶν πλεονεξίας ἐτόιμους οὖσιν ὅτι οὖν πᾶσχειν, τὰς τούτων πόλεις ὁμοίως οἰκῆσεσθαι ταῖς τῶν προεσιώτων πονηροταῖς¹». Τοιοῦτοι δὲ ἦσαν οἱ ἄρχοντες ἐκεῖνοι, οἵτινες, ὡς λέγει ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς, εἶχον καταστήσει πρότερον ἐν Ἀθήναις δημοκρατίαν ἀσκόπως πολιτευομένην, καὶ νομίζουσαν ἐλευθερίαν τὴν ἀκολασίαν καὶ εὐδαιμονίαν τὴν ἐξουσίαν τοῦ νὰ πράττῃ τις ὅ,τι θέλει. «Κατεστήσαντο γὰρ (ἐν Ἀθήναις) δημοκρατίαν, οὗ τὴν εἰκὴ πολιτευομένην, καὶ νομίζουσαν τὴν μὲν ἀκολασίαν ἐλευθερίαν, τὴν δ' ἐξουσίαν τοῦ ὅ,τι βούλεται τις ποιεῖν εὐδαιμονίαν»². Αὕτη δὲ ἡ ἀκόλαστος ἐλευθερία, λέγει ὁ Πλάτων, εἰς οὐδὲν ἄλλο φαίνεται, ὅτι συντελεῖ, ἢ εἰς τὸ νὰ ἀπολήγῃ εἰς δουλείαν. «Ἡ γὰρ ἄγαν ἐλευθερία ἔοικεν οὐκ εἰς ἄλλο τι ἢ εἰς ἄγαν δουλείαν μεταβάλλειν καὶ ἰδιώτῃ καὶ πόλει. Εἰκὸς γὰρ. Εἰκότως τοίνυν, εἶπον, οὐκ ἔξ ἄλλης πολιτείας τυραννὶς καθίσταται ἢ ἐκ δημοκρατίας»³. Ὁ δὲ *Ἰημόκριτος* ἐξαίρει τὴν σημασίαν τῆς καλῆς

γὰρ παρ' αὐτοῖς τὸ δικαίως ἄρχειν ζητοῦσι, πρὸς δὲ τοὺς ἄλλους οὐδὲν μέλλει τῶν δικαίων». Αὐτόθι, 1324 B, 35. — Περὶ τῆς κακῆς χρήσεως τῆς ἐξουσίας αὐτῶν ὑπὸ τῶν ἀρχόντων καὶ τῆς ῥοπῆς πρὸς συγκέντρωσιν εἰς χεῖράς των πάσης ἐξουσίας ἴδε καὶ κατωτέρω.

¹ *Ἰσοκράτους*, Παναθηναϊκός, 259 D, (κεφ. 51). Καὶ ἄλλαχού λέγει, ὅτι οἱ ὀρθῶς πολιτευόμενοι ἄρχοντες καὶ νομοθέται πρέπει νὰ ἔχωσιν ἐν ταῖς ψυχαῖς αὐτῶν τὸ δίκαιον: «Δεῖν δὲ τοὺς ὀρθῶς πολιτευομένους . . . ἐν ταῖς ψυχαῖς ἔχειν τὸ δίκαιον». Ἀρεοπαγитικός, 148 A, (κεφ. 16). — Παρεμφερῶς καὶ ὁ *Δημόκριτος* εἶπεν, ὅτι «οἱ κακοὶ ἰόντες ἐς τὰς τιμὰς, ὁκόσῳ ἂν μᾶλλον ἀνάξιοι ἑόντες ἴωσι, τοσούτῳ μᾶλλον ἂν ἀκηδέες γίνονται, καὶ ἀφροσύνης καὶ θράσεος πλέμπλονται». *Fragm. B'*, 254 (ἐνθ' ἄνωτέρω). — Ὁ δὲ *Αἰσχίνης* εἶπε: «Πονηρὰ φύσις μεγάλῃς ἐξουσίας λαβομένη μεγάλας ἀπεργάζεται συμφοράς». Αὐτόθι, 43, 35. — Καὶ ὁ *Ἰάμβλικος* εἶπεν: «ὁμοίως ἐπισφαλὲς μαινομένην δοῦναι μάχαιραν καὶ μοχθηρῶ δύναιμι». Αὐτόθι, 43, 71.

² *Ἰσοκράτους*, Παναθηναϊκός, 259 D, 4.

³ *Πλάτωνος*, Πολιτεία, H' 564 A.

διοικήσεως γενικῶς πόλεώς τινος, ἐν ᾗ τὰ πάντα περιλαμβάνονται, καὶ ταύτης ὑφισταμένης τὰ πάντα σώζονται, διαφθειρομένης δὲ τὰ πάντα διαφθίρονται: «*Πόλις γὰρ εὖ ἀγομένη μεγίστη ὀρθωσίς ἐστι, καὶ ἐν τούτῳ πάντα ἔνι, καὶ τούτου σωζομένου τὰ πάντα σώζεται, καὶ τούτου διαφθειρομένου τὰ πάντα διαφθείρεται*¹».

Ἄλλὰ δὲν ἄρκει ὁ ἄρχων νὰ ᾔῃ ἀγαθὸς καὶ φρόνιμος, πρέπει πρωτίτως νὰ ᾔῃ καὶ ἐπιστήμων τῆς πολιτικῆς, τῆς ἐπιστήμης δηλαδὴ τοῦ ἄρχειν τῶν ἀνθρώπων. Ὁρθὴ καὶ μόνη πολιτεία, λέγει ὁ Πλάτων, εἶναι ἐκείνη, ἐν ᾗ οἱ ἄρχοντες εἶναι ἀληθῶς ἐπιστήμονες καὶ οὐχὶ μόνον κατὰ τὸ φαινόμενον: «*Ἀναγκαῖον δὴ καὶ πολιτείαν, ὡς ἔοικε, ταύτην ὀρθὴν διαφερόντως εἶναι καὶ μόνην πολιτείαν, ἐν ᾗ τις ἂν εὐρίσκει τοὺς ἄρχοντας ἀληθῶς ἐπιστήμονας καὶ οὐ δοκοῦντας μόνον*²». Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης διδάσκει, ὅτι ἡ πολιτικὴ εἶναι ἐπιστήμη, καὶ μάλιστα ἡ κυριωτάτη τῶν ἐπιστημῶν καὶ

¹ Δημοκρίτου, Β' Fragm. 252 (ἐνθ' ἀνωτέρω).—Ὁμοίως, ὡς ἔρρηθη, καὶ οἱ Πυθαγόρειοι ἐδίδασκον, ὅτι ὁ ἄρχων πρέπει νὰ ᾔῃ ἐπιστήμων τοῦ ἄρχειν τῶν ἀνθρώπων. Οὕτως ὁ Ἀριστόξενος ἔλεγε: «*Τοὺς ἄρχοντας . . ἐπιστήμονας δεῖν εἶναι*». Παρά Στοβαῖον, 43, 49.—Καὶ ὁ Ἀρχύτας: «*Δεῖ τὸν ἀλαθινὸν ἄρχοντα . . ἐπιστήμονά τε καὶ δυνατόν περὶ τὸ καλῶς ἄρχειν*». Περὶ νόμου καὶ δικαιοσύνης, ιθ', (ἐνθ' ἀνωτέρω, σελ. 561).

² Πλάτωνος, Πολιτικός, 293 C. Καὶ ἀλλαχοῦ ἀποκαλεῖ τὴν πολιτικὴν ἐπιστήμην περὶ τῆς ἀρχῆς ἀνθρώπων. Αὐτόθι, 292 D, 297 B, 303 E. Ἀπολογία Σωκράτους, 20 B. Ἄλλοτε ὀνομάζει αὐτὴν πολιτικὴν τέχνην. Πολιτικός, 276 E, 296 C. Νόμοι, Β' 650 B. Πρωταγόρας, 319 A, Γοργίας, 521 D. Καὶ εἰδικώτερον «*τέχνην ἐπὶ τῇ ψυχῇ*», ἥς μόρια εἶναι ἡ νομοθετικὴ καὶ ἡ δικαιοσύνη. Γοργίας, 464 B. Τοὺς δὲ πολιτικούς καλεῖ «*νομεῖς περὶ τὰ ἀνθρώπινα*». Πολιτικός, 267 E.—Ἐτι πλέον ὁ Σωκράτης χαρακτηρίζει τὴν πολιτικὴν, ὡς τὴν καλλίστην ἀρετὴν καὶ μεγίστην τέχνην, καὶ ἀποκαλεῖ αὐτὴν βασιλικήν, ὡς οὖσαν τῶν βασιλέων: «*Τῆς καλλίστης ἀρετῆς καὶ μεγίστης ἐφίεσαι τέχνης*, (λέγει πρὸς τὸν Εὐθύδημον), *δι' ἣν ἄνθρωποι πολιτικοὶ γίνονται καὶ οἰκονομικοὶ καὶ ἄρχειν ἱκανοί ἐστι γὰρ τῶν βασιλέων αὕτη καὶ καλεῖται βασιλική*». Ξενοφῶντος, Ἀπομνημονεύματα, Δ', 2, 5. «*Ἐδοξε γὰρ δὴ ἡμῖν ἡ πολιτικὴ καὶ ἡ βασιλικὴ τέχνη ἡ αὕτη εἶναι*». Πλάτωνος, Εὐθύδημος, 291 C, ὁμοίως Πολιτικός, 267 C, 276 C κ. ἄ. Ὁ δὲ Πλάτων χαρακτηρίζει αὐτὴν ὡς δυσχερεστάτην καὶ δυσθῆρατον, πάνυ ὀλίγοις ὑπάρχουσιν: «*. . . σκεπτόν ἐν τίνι ποτὲ τούτων ἐπιστήμη ξυμβαίνει γίνεσθαι περὶ ἀνθρώπων ἀρχῆς, σχεδὸν τῆς χαλεπωτάτης καὶ μεγίστης κτήσασθαι. Δεῖ γὰρ ἰδεῖν αὐτήν, ἵνα θεασώμεθα τίνας ἀφαιρετέον ἀπὸ τοῦ φρονίμου βασιλέως, οἱ προσποιῶνται μὲν εἶναι πολιτικοὶ καὶ πείθονται πολλούς, εἰσὶ δὲ οὐδαμῶς*». Πολιτικός, 292 D.—Διότι ὑπάρχουσι καὶ οἱ προσποιούμενοι τοὺς πολιτικούς καὶ «*διὰ τὴν τῶν ἄλλων ἄγνοιαν, πλαστῶς φανταζόμενοι*», νομιζόμενοι πολιτικοί. Γοργίας, 519 C. Σοφιστής, 216 D. —Διὰ τοῦτο φρονεῖ ὁ Πλάτων, ὅτι «*ἐὰν μὴ οἱ φιλόσοφοι βασιλεύσωσιν ἐν ταῖς πόλεσιν ἢ οἱ βασιλεῖς τε γνῶν λεγόμενοι καὶ δυνάσται φιλοσοφήσωσι γνησίως τε καὶ ἱκανῶς καὶ τοῦτο εἰς ταῦτόν ξυμπέσῃ δυνάμεις τε πολιτικὴ καὶ φιλοσοφία, . . οὐκ ἔστι κακῶν πάντα ταῖς πόλεσι, δοκῶ δ' οὐδὲ τῷ ἀνθρώπινῳ γένει . .*» Πολιτεία, Ε', 473 D. Τὰ αὐτὰ λέγει καὶ ἐν τῇ Ἐπιστολῇ Ζ', 326 B.

τεχνῶν, τελικὸν σκοπὸν ἔχουσα τὸ πολιτικῶς ἀγαθὸν καὶ δίκαιον, τοῦτ' ἔστι τὸ κοινὸν συμφέρον: «Ἐπεὶ δ' ἐν πάσαις μὲν ταῖς ἐπιστήμας καὶ τέχναις ἀγαθὸν τὸ τέλος, μέγιστον δὲ καὶ μάλιστα ἐν τῇ κυριωτάτῃ πασῶν, αὕτη δ' ἐστὶν ἡ πολιτικὴ δύναμις, ἔστι δὲ πολιτικὸν ἀγαθὸν τὸ δίκαιον, τοῦτο δ' ἐστὶ τὸ κοινὴν συμφέρον¹».

Γενικῶς δὲ αἱ ἀρχαὶ καὶ αἱ τιμαί, λέγει ὁ Πλάτων, πρέπει νὰ ἀπονέμονται ὀρθῶς, κατ' ἀξίαν. Ἐὰν γίνηται ἄλλως, τοῦτο δὲν εἶναι δίκαιον, οὐδὲ πολιτικόν: «Λέγομεν τοίνυν ὅτι πόλιν, ὡς ἔοικε, τὴν μέλλουσαν σφύζεσθαι τε καὶ εὐδαιμονήσῃν εἰς δύναμιν ἀνθρωπίνην, δεῖ καὶ ἀναγκαῖον τιμὰς τε καὶ ἀτιμίας διανέμειν ὀρθῶς. . . Τούτων δὲ ἂν ἐκτός τις βαίνει νομοθέτης ἢ πόλις, εἰς τιμὰς ἢ χρήματα προάγουσα, οὐθ' ὅσιον οὔτε πολιτικὸν ἂν δρόμῳ προᾶγμα². Καὶ ὁ Δημοκρίτος εἶπεν, ὅτι ὁ ἀπονέμων τὰς μεγίστας ἐπαξίας τιμὰς τοῖς ἀξιώτατοις μετέχει πλεῖστον ὅσον δικαιοσύνης καὶ ἀρετῆς: «Δίκης καὶ ἀρετῆς μεγίστην μετέχει μοῖραν ὁ (τιμὰς) ἀξίας τὰς μεγίστας τάμων (τοῖς ἀξιωτάτοις)³».

Οὐ μόνον δὲ οἱ ἄρχοντες, ἀλλὰ καὶ οἱ ἀρχόμενοι, οἱ πολῖται, ὀφείλουσι νὰ συμβάλλωνται εἰς τὴν τήρησιν τῶν νόμων, ἀμυνόμενοι ὑπὲρ αὐτῶν. Οὕτως ὁ Σόλων ἔλεγε: «Ἰοκεῖ μοι πόλις ἄριστα πράττειν καὶ μάλιστα σφύζειν τὴν δημοκρατίαν, ἐν ᾗ τὸν ἀδικήσαντα τοῦ ἀδικηθέντος οὐδὲν ἦτιον οἱ μὴ ἀδικηθέντες προβάλλονται καὶ κολάζουσιν». Ἐρωτηθεὶς δέ, «πῶς ἂν μὴ γένοιτο ἀδίκημα ἐν τῇ πόλει, εἶπεν· εἰ ὁμοίως ἀναγκαστοῖεν οἱ μὴ ἀδικούμενοι τοῖς ἀδικουμένοις⁴». Καὶ ὁ Σωκράτης ἐρωτηθεὶς, «ποία πόλις ἄριστα οἰκεῖται,

¹ Ἀριστοτέλους, Πολιτικά, 1282 B, 15. Ὁμοίως καὶ ἀλλαχοῦ ἀποκαλεῖ τὴν πολιτικὴν ὡς τὴν κυριωτάτην καὶ μάλιστα ἀρχιτεκτονικὴν ἐπιστήμην ἢ δύναμιν: «... τί ποτ' ἐστὶ καὶ τίνος τῶν ἐπιστημῶν ἢ δυνάμεων. Δόξειε δ' ἂν τῆς κυριωτάτης καὶ μάλιστα ἀρχιτεκτονικῆς· τοιαύτη δ' ἡ πολιτικὴ φαίνεται». Ἠθικά Νικομάχεια, 1094 A, 25, πρβ. καὶ 1141 B, 23.

² Πλάτωνος, Νόμοι, Γ', 697 B—Πρβ. καὶ ὅσα σχετικῶς, περὶ μὴ ἐπαξίας ἀπονομῆς ἀξιομάτων καὶ τιμητικῶν διακρίσεων, γράφει ὁ σοφὸς Κόραης: «Ἡ διδομένη τιμὴ διὰ νὰ ᾖναι δίκαια, πρέπει νὰ ἀναλογίζεται μὲ τοῦ καθενὸς τὰς πράξεις... Ὅ,τι δίδεται ὑπὲρ ἀξίαν ψυχραίνει τὸν ὑπὲρ πατρίδος ζῆλον τῶν πολιτῶν καὶ διεγείρει τὴν κατ' ἀλλήλων ζηλοτυπίαν· ἀδικεῖ προφανῶς τοὺς ἀξίους καὶ πληθύνει τὸν ἀριθμὸν τῶν ἀναξίων». Προλεγόμενα τῆς ἐκδόσεως τοῦ ἔργου τοῦ Βεκακρίου, περὶ ἀδικημάτων καὶ ποινῶν, σελ. μῆ'.

³ Δημοκρίτου, Fragm. B', 263 (ἐνθ' ἀνωτέρω).

⁴ Πλουτάρχου, Σόλων, 18. —Ὁ δὲ Πλουτάρχος, συμφωνῶν, παρατηρεῖ: «ὁρθῶς ἐθίζοντος τοῦ νομοθέτου τοὺς πολίτας, ὥσπερ ἐνὸς μέρους συναισθάνεσθαι καὶ συναλγεῖν ἀλλήλοις». Αὐτόθι.—Τὴν θεωρίαν ταύτην ἀναπτύσσει καὶ ὁ Πλάτων ἐν τῇ Πολιτείᾳ αὐτοῦ Ε', 462 C: «Ὅταν πον ἡμῶν δάκτυλός του πληγῇ, πᾶσα ἡ κατὰ τὸ σῶμα ἡμᾶ ξυνήλγησε μέρους

εἶπεν ἢ μετὰ νόμου ζῶσα, καὶ τοῖς ἀδικοῦσιν ἐπεξιοῦσα¹».

Ὁ δὲ Εὐριπίδης εἶπεν, ὅτι ἐκεῖνο ὅπερ συντελεῖ εἰς τὴν συντήρησιν τῶν πόλεων εἶναι ἡ τήρησις ἐν ἰσχύϊ καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τῶν νόμων: «Τὸ μὲν γὰρ συνέχον ἀνθρώπων πόλεις τοῦτ' ἔσθ', ὅταν τις τοὺς νόμους σφύζῃ καλῶς²». Καὶ ὁ Δημόκριτος ἐδίδασκεν, ὅτι πρέπει νὰ τιμωρῶνται οἱ ἀδικοῦντες, διότι ἡ τιμωρία αὐτῶν εἶναι δίκαιον καὶ ἀγαθόν, ἡ δὲ παράλειψις ταύτης ἄδικον καὶ κακόν: «Ἀδικουμένοισι τιμωρεῖν κατὰ δύναμιν χρὴ καὶ μὴ παρίεναι· τὸ μὲν γὰρ τοιοῦτο δίκαιον καὶ ἀγαθόν, τὸ δὲ μὴ τοιοῦτον ἄδικον καὶ κακόν³». Οὗ δὲ Λυκούργου ὁ ῥήτωρ ἐξαίρει τὴν παιδαγωγικὴν σημασίαν τῆς τιμωρίας. «Λύο γὰρ τὰ παιδεύοντα τοὺς νέους, ἥ τε τῶν ἀδικούντων τιμωρία καὶ ἡ τοῖς ἀνδράσι τοῖς ἀγαθοῖς διδομένη δωρεά⁴».

Τῇ εὐνομίᾳ ἀντίθετον εἶναι ἡ κακονομία. Ἀλλὰ καὶ ταύτης ἐνομίζετο χείρων ἔτι οὖσα ἡ ἀστάθεια καὶ ἡ ἀβεβαιότης τῶν νόμων, ἡ προερχομένη ἐκ τῶν μεταβολῶν αὐτῶν καὶ ἐκ τῆς πολυνομίας. Ὡς ἐρρήθη, ὁ Θουκυδίδης ἀποφαίνεται ὅτι ἡ πόλις εἶναι κρείσσων, ἂν ἔχῃ καὶ ἐφαρμόζῃ σταθεροὺς νόμους ἔστω καὶ κακοὺς, ἢ μεταβλητοὺς καλοὺς⁵. Καὶ ὁ Πλάτων εἶπεν, ὅτι ὅπου ὑπάρχουσι πλεῖστοι νόμοι ἐκεῖ καὶ δίκαι καὶ

πονήσαντος ὅλη· καὶ οὕτω δὴ λέγομεν, ὅτι ἄνθρωπος τὸν δάκτυλον ἀλγεῖ. Τοῦ τοιοῦτου ἐγγύτατα ἡ ἄριστα πολιτενομένη πόλις οἰκεῖ· ἐνὸς δὴ, οἶμαι, πάσχοντος τῶν πολιτῶν ὅτιον ἢ ἀγαθόν ἢ κακόν, ἡ τοιαύτη πόλις μάλιστα τε φήσῃ ἐαυτῆς εἶναι τὸ πάσχον, καὶ ἢ ξυνησθήσεται ἅπασα ἢ ξυλλυπήσεται».

¹ Παρὰ Στοβαῖον, 43, 83.—Ὁμοίως καὶ ὁ Μένανδρος εἶπεν:

«Εἶπερ τὸν ἀδικούντα μὲν ὥς ἡμύνετο
ἕκαστος ἡμῶν καὶ συνηγωνίζετο,
ἴσως νομίζων ἴδιον εἶναι τὸ γεγονός
ἀδίκημα, καὶ συνέπραττον ἀλλήλοις πικρῶς,
οὐκ ἂν ἐπὶ πλεῖον τὸ κακὸν ἠϋζέτο
τὸ τῶν πονηρῶν . . »

Μενάνδρου, Ἀποσπ. 542 (ἐνθ' ἀνωτέρω). Καὶ παρὰ Στοβαῖον, 43, 30, ἐνθα ὁμοίως ἡ ἐν τῷ α' στίχῳ φράσις «ἀδικούντα μὲν ὥς . . » ἀνεγνώσθη «ἀδικούντ' ἀσμένως . . ». Καὶ ἀλλαχοῦ λέγει:

«Εἰ τοὺς ἀδικηθέντας, πάτερ, φευξοῦμεθα,
τίσιν ἂν βοηθήσοιμεν ἄλλοις ῥαδίως;»

Παρὰ Στοβαῖον, 9, 18.

² Εὐριπίδου, Ἰκετίδες στίχ. 312. Καὶ ἀλλαχοῦ λέγει: «Ἐσθλοῦ γὰρ ἀνδρὸς τῇ δίκῃ θ' ὑπηρετεῖν καὶ τοὺς κακοὺς δοῶν παταχοῦ κακῶς αἰεῖ». Ἐκάβη, στίχ. 844.

³ Δημόκριτον, Β' Fragm. 261, (ἐνθ' ἀνωτέρω).

⁴ Λυκούργου, κατὰ Λεωκράτους, 10.

⁵ Θουκυδίδου, Γ', 37, 3.

βίοι ἔλεεινοί, καθὼς ὑπάρχουσι καὶ νόσοι πολλαί, ὅπου ὑπάρχουσιν ἱατροὶ πολλοί: «*Παρ' οἷς πλείστοι νόμοι καὶ δίκαι παρὰ τούτοις καὶ βίοι μοχθηροί, καθάπερ καὶ παρ' οἷς ἱατροὶ πολλοὶ καὶ νόσους εἰκὸς εἶναι πολλάι*¹». Ὁμοίως καὶ ὁ Ἀριστοτέλης λέγει, ὅτι εἶναι ἐπιβλαβεῖς καὶ φευκταὶ αἱ ἄνευ σοβαροῦ λόγου μεταβολαὶ τῶν κειμένων νόμων, καὶ ὅτι εἶναι προτιμότερον νὰ ἀφίενται ἀμαρτήματά τινα τῶν νομοθετῶν καὶ τῶν ἀρχόντων, ἢ διὰ τῆς εὐχεροῦς καταλύσεως τῶν νόμων νὰ γίνηται ἀσθενὴς ἡ δύναμις αὐτῶν· διότι τὸ ἐκ τῆς μεταβολῆς ὄφελος θὰ ᾔηναι μικρότερον τῆς βλάβης, ἥτις θὰ προέλθῃ ἐκ τοῦ ἐθισμού πρὸς τὴν ἀπειθειαν τοῖς νόμοις καὶ τοῖς ἀρχουσιν. «*Ὅταν γὰρ ἢ τὸ μὲν βέλτιον μικρόν, τὸ δ' ἐθίζειν εὐχερῶς λύειν τοὺς νόμους φαῦλον, φανερόν, ὥς ἐστέον ἐνίας ἀμαρτίας καὶ τῶν ἀρχόντων· οὐ γὰρ τοσοῦτον ὠφελήσεται κινήσας, ὅσον βλαβήσεται τοῖς ἄρχουσιν ἀπειθεῖν ἐθισθεῖς . . . Ὡστε τὸ ὁραδίως μεταβάλλειν ἐκ τῶν ὑπαρχόντων νόμων εἰς ἑτέρους καινοὺς, ἀσθενῆ ποιεῖν ἐστὶ τὴν τοῦ νόμου δύναμιν*²». Ἐπ' ἴσης καὶ ὁ Ἰσοκράτης ψέγει τὴν ἐπὶ τῶν ἡμερῶν αὐτοῦ ὑπάρχουσαν πολυνομίαν, πληθὺν νόμων ἀντιφατικῶν καὶ ἀσαφῶν, ὥστε νὰ μὴ δύναται τις νὰ κατανοήσῃ μήτε τοὺς χρησίμους, μήτε τοὺς ἀχρήστους αὐτῶν, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς παλαιότερον ὑπάρχοντας ὀλιγαρίθμους, σαφεῖς καὶ ὀρθοὺς νόμους. «*Εὐόρων τοὺς τε νόμους ἀναγεγραμμένους, οὐχ ὁμοίους τοῖς νῦν κειμένοις, οὐδὲ τοσαύτης ταραχῆς καὶ τοσοῦτων ἐναντιώσεων μεστούς, ὥστε μηδὲν ἂν δυνηθῆναι συνιδεῖν μήτε τοὺς χρησίμους μήτε τοὺς ἀχρήστους αὐτῶν, ἀλλὰ πρῶτον μὲν ὀλίγους, ἱκανοὺς δὲ τοῖς χρῆσθαι μέλλουσι καὶ ὁραδίως συνιδεῖν*

¹ Τὸ λόγιον τοῦτο τοῦ Πλάτωνος ἀναφέρει καὶ ὁ Στράβων, Γεωγραφικά, 5' 1, 8.—Ταὐτόσημον δ' εἶπε καὶ ὁ ἐκ τῶν τῆς νέας Ἀκαδημείας φιλόσοφος Ἀρκεσίλαος: «*Ὡςπερ ὅπου φάρμακα πολλὰ καὶ ἱατροὶ πολλοί, ἐνταῦθα νόσοι πλείσται οὕτω δὴ καὶ ὅπου νόμοι πλείστοι, ἐκεῖ καὶ ἀδικίαν εἶναι μεγίστην*». Παρὰ Στοβαῖον, 43, 91.—Εἰδικώτερον ὁ Πλάτων ἐπικρίνει τὴν πληθὺν τῶν νόμων, ἰδίᾳ τῶν ἀφορώντων εἰς θέματα ἡσσονος σπουδαιότητος ἢ ἀναγόμενα εἰς τὴν καλὴν ἀνατροφὴν, ἐξ ἧς πληθὺς χαλαροῦται καὶ διαφθείρεται ὁ ὀφειλόμενος σεβασμὸς πρὸς τοὺς νόμους. «*Τοῦτο δὲ κακὸν ταῖς πόλεσι. Καὶ γὰρ διὰ σμικρότητα αὐτῶν καὶ πυκνότητα ἐπιζήμια τιθέντα ποιεῖν νόμους ἀπρεπὲς ἅμα καὶ ἄσχημον διαφθείρει δὲ καὶ τοὺς γραφῇ τεθέντας νόμους, ἐν τοῖς σμικροῖς καὶ πυκνοῖς ἐθισθέντων τῶν ἀνθρώπων παρανομεῖν*». Νόμοι, Ζ', 788 Β'.—Τὸ κακὸν τῆς πολυνομίας ἐσπούδασαν νὰ περιστείλωσιν οἱ ἀρχαῖοι νομοθέται, ὁ εἰρημένος Χαρώνδας καὶ ὁ Ζάλευκος, διὰ τῆς διατάξεως τῆς ἐπιβαλλούσης τὴν ἐν βρόχῳ πρότασιν διορθώσεως κειμένου νόμου. Διόδωρος Σικελιώτης, βιβλ. ΙΒ', 17. Στοβαῖος, 44, 21.—Ὀλίγους νόμους ἔθηκεν ὁ Ἀνκοῦργος ἐν Σπάρτῃ. Διότι, ὡς εἶπεν Χάριλλος ὁ βασιλεὺς αὐτῆς: «*Τοὺς ὀλίγοις χρωμένους νόμοις μὴ πολλῶν δεῖσθαι νόμων*». Αὐτόθι, 43, 73.

² Ἀριστοτέλους, Πολιτικά, 1269 Α', 16, 25.

ἔπειτα δικαίους καὶ συμφέροντας καὶ σφίσιν αὐτοῖς ὁμολογουμένους . . . »¹. Καὶ ἀλλαχοῦ λέγει, ὅτι τὰ πλήθη καὶ αἱ μικρολόγοι λεπτομέρειαι τῶν νόμων εἶναι σημεῖον, ὅτι τὰ πράγματα τῆς πόλεως ἔχουσι κακῶς· διότι ποιοῦντες αὐτοὺς ἐμφράγματα τῶν ἁμαρτημάτων, ἀναγκάζονται νὰ θέτωσι πολλοὺς νόμους. «*Ἐπεὶ τὰ γε πλήθη καὶ τὰς ἀκριβείας τῶν νόμων σημεῖον εἶναι τοῦ κακῶς οἰκεῖσθαι τὴν πόλιν ταύτην· ἐμφράγματα γὰρ αὐτοὺς ποιομένους τῶν ἁμαρτημάτων, πολλοὺς τίθεσθαι τοὺς νόμους ἀναγκάζεσθαι*»².

Πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς εὐνομίας καὶ τῆς ἀληθοῦς πολιτείας δικαίου στενῶς συνέχεται καὶ ἡ γνωστὴ θεωρία τῆς διακρίσεως τῶν λειτουργιῶν τῆς πολιτείας ὑπὸ τε ἀντικειμενικὴν, οὐσιαστικὴν ἔποψιν, καὶ ὑπὸ ὑποκειμενικὴν, τυπικὴν. Ὑπὸ τὴν πρώτην ἔποψιν νοεῖται ἡ διάκρισις ἢ ἀνάλυσις τῆς μιᾶς καὶ ἐνιαίας κρατικῆς ἐξουσίας εἰς τρεῖς κυρίας λειτουργίας, τὴν νομοθετικὴν, τὴν ἐκτελεστικὴν καὶ τὴν δικαστικὴν, ἐγκαταλειφθείσης τῆς ἄλλοτε ὡς δόγματος τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης ἀναγνωριζομένης θεωρίας περὶ ὑπάρξεως τριῶν διαφόρων ἐξουσιῶν ἐν τῇ πολιτείᾳ. Ὑπὸ δὲ τὴν δευτέραν ἔποψιν νοεῖται ἡ ἄσκησις τῶν ἀρμοδιοτήτων ἐκάστης τῶν ἀνωτέρω τριῶν λειτουργιῶν δι' ἰδίων κατηγοριῶν ὀργάνων καὶ κατ' ἰδίους τύπους. Καὶ ἡ μὲν πρώτη διάκρισις, ὑπὸ οὐσιαστικὴν ἔποψιν, θεωρητικῶς εἶναι γενικῶς ἀνεγνωρισμένη σήμερον. Ἡ δευτέρα ὁμῶς διάκρισις, ὑπὸ τυπικὴν ἔποψιν, μόνον ἐν τισι πολιτείαις καὶ ἐν ταύταις οὐχὶ πλήρως εἶναι παραδεδεγμένη³.

Ἡ θεωρία αὕτη τῆς διακρίσεως τῶν λειτουργιῶν τῆς πολιτείας ὑπ' ἀμφοτέρως τὰς προεκτεθείσας ἐπόψεις, εἶχεν ἤδη σαφῶς διατυπωθῇ καὶ ἀναπτυχθῇ ἐν τῇ κλασικῇ ἀρχαιότητι.

Τὴν διάκρισιν, ὑπὸ ἀντικειμενικὴν, οὐσιαστικὴν ἔποψιν, τριῶν διαφόρων λειτουργιῶν ἐν τῇ πολιτείᾳ, νομοθετικῆς, ἐκτελεστικῆς καὶ δικαστικῆς, ἀνευρίσκομεν σαφέστατα, ῥητῶς, ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους διατετυπωμένην. Ἐν ἐκάστῳ πολιτεύματι, λέγει, ὑπάρχουσι τρία μέρη, δηλαδὴ τρεῖς λειτουργίαι ὡς λέγομεν σήμερον, περὶ τῶν ὁποίων ὁ σπουδαῖος νομοθέτης πρέπει νὰ μεριμνᾷ περὶ τοῦ συμφέροντος ἐκάστη αὐτῶν. Ἄν αἱ λειτουργίαι αὗται εἶναι καλῶς διατεταγμέναι, καὶ τὸ πολίτευμα ὁμοίως ἔχει καλῶς. Ἐκ τῶν μερῶν τούτων ἐν μὲν εἶναι «*τὸ βουλευόμενον*

¹ Ἰσοκράτους, Παναθηναϊκός 262 D.

² Τοῦ αὐτοῦ, Ἀρεοπαγитικός, 147 E.

³ Πρβ. περὶ τούτων Νικ. Ν. Σαριπόλου, Ἑλληνικὸν Συνταγματικὸν Δίκαιον, τόμ. Β', 1912, σελ. 1 κ. ἑξ.

περὶ τῶν κοινῶν», δηλαδή ἡ νομοθετικὴ ἐξουσία, δεύτερον δὲ «τὸ περὶ τὰς ἀρχάς», ὃ ἐστὶ τίνες ἀρχαὶ δεόν νὰ ὑπάρχωσιν, ἐπὶ τίνων ὑποθέσεων νὰ ἦναι ἀρμόδιαι καὶ πῶς πρέπει νὰ ἐκλέγωνται οἱ ἄρχοντες ἐκάστης αὐτῶν· ἡ ἐξουσία αὕτη εἶναι ἡ σήμερον λεγομένη ἐκτελεστικὴ· καὶ τρίτον «τὸ δικάζον», δηλαδή ἡ δικαστικὴ ἐξουσία. «Ἔστι δὴ τρία μέρη τῶν πολιτειῶν πασῶν, περὶ ὧν δεῖ θεωρεῖν τὸν σπουδαῖον νομοθέτην ἐκάστη τὸ συμφέρον· ὧν ἐχόντων καλῶς ἀνάγκη τὴν πολιτείαν ἔχειν καλῶς, καὶ τὰς πολιτείας ἀλλήλων διαφέρειν ἐν τῷ διαφέρειν ἕκαστον τούτων. Ἔστι δὲ τῶν τριῶν τούτων ἐν μὲν τι τὸ βουλευόμενον περὶ τῶν κοινῶν, δεύτερον δὲ τὸ περὶ τὰς ἀρχάς (τοῦτο δ' ἐστὶν ὡς δεῖ καὶ τίνων εἶναι κυρίως, καὶ ποίαν τινα δεῖ γίνεσθαι τὴν αἵρεσιν αὐτῶν), τρίτον δὲ τι τὸ δικάζον»¹.

Ἐπ' ἴσης σαφῶς ὅπωςδὴποτε ὑπετυπώθη ἔκτοτε καὶ ἡ θεωρία τῆς διακρίσεως τῶν λειτουργιῶν τῆς πολιτείας καὶ ὑπὸ ὑποκειμενικὴν, τυπικὴν ἔποψιν. Ἡ θεωρία αὕτη ἀπέρρευσε ἐκ τῆς βαθείας ψυχολογικῆς παρατηρήσεως καὶ γνώσεως, τῆς ἐπικυρωθείσης καὶ ὑπὸ τῆς πείρας τῶν αἰώνων, ὅτι ὁ ἄνθρωπος φύσει ὀρεγόμενος τιμῶν καὶ ἀξιωμάτων, γενόμενος ἐν ἀρχῇ τινι, τείνει εἰς ἐπέκτασιν καὶ κατάχρησιν τῆς ἐξουσίας αὐτοῦ, εἰς ἀπολυταρχίαν, ὅφ' ἦν εὐκόλως παρασύρεται εἰς ἀδικίαν καὶ φασυλότητα. Εἶναι δυσχερές, λέγει ὁ Πλάτων, ὁ γενόμενος ἐν μεγάλῃ ἐξουσίᾳ τοῦ ἀδικεῖν, νὰ διαβίωσῃ δικαίως. «Χαλεπὸν γάρ... καὶ πολλοὺ ἐπαῖνον ἄξιον ἐν μεγάλῃ ἐξουσίᾳ τοῦ ἀδικεῖν γενόμενον, δικαίως διαβιῶναι· ὁλογοὶ δὲ γίνονται οἱ τοιοῦτοι»². Καὶ ἀλλαχοῦ λέγει, ὅτι κοινὸν ἐπιθύμημα πάντων τῶν ἀνθρώπων εἶναι τὰ πάντα νὰ γίνωνται κατὰ τὴν ἐπίταξιν τῆς ἑαυτοῦ ψυχῆς, δηλαδή ἡ φιλαρχία. «Πάντων ἀνθρώπων ἐστὶ κοινὸν ἐπιθύμημα ἔν τι, τὸ κατὰ τὴν τῆς αὐτοῦ ψυχῆς ἐπίταξιν τὰ γινόμενα γίνεσθαι»³.

Καὶ ὑπάρχει μὲν βεβαίως καὶ εὐγενὲς φιλοτιμία, ἡ ἐπὶ τοῖς καλοῖς, ἀλλὰ δυστυχῶς ἡ ὄρεξις αὕτη τῶν τιμῶν καὶ τῶν ἀξιωμάτων εὐχερῶς ἐκκλίνει εἰς ὑπερβολὴν ἄμετρον, εἰς φιλαρχίαν καὶ δοξομανίαν, ὑπερῶσαν πάντα λόγον περὶ τοῦ κοινοῦ ἀγαθοῦ καὶ γινομένην αἷτιον πολλῶν κακῶν. Διὰ τοῦτο τὴν τοιαύτην ἐπὶ τοῖς κακοῖς φιλοτιμίαν καὶ φιλαρχίαν ἀποκαλεῖ ὁ Ἡρόδοτος «κτῆμα σκαιόν»⁴, ὃ δὲ Εὐριπίδης «κακίστην

¹ Ἀριστοτέλους, Πολιτικά, 1297 B, 45.

² Πλάτωνος, Γοργίας, 526 A.

³ Τοῦ αὐτοῦ, Νόμοι, Γ', 687 C.

⁴ Ἡρόδοτον, Γ', 53. Διὰ στόματος τῆς θυγατρὸς τοῦ Περιάνδρου.

τῶν δαιμόνων», καὶ δεινὸν κακόν¹. Ὁ Θουκυδίδης περιγράφων τὴν καθολικὴν διαφθορὰν τῶν ἡθῶν τότε, ἀποδίδει αὐτὴν εἰς τὴν πλεονεξίαν καὶ τὴν φιλοτιμίαν: «πάντων δ' αὐτῶν αἴτιον ἀρχὴ ἢ διὰ πλεονεξίαν καὶ φιλοτιμίαν², χαρακτηρίζει δὲ αὐτὴν μόνην «ἀγῆρων»³. Ὁ δὲ Ἰσοκράτης μέμφεται ἐκείνους, οἵτινες «ἐν ταῖς ὀλιγαρχίαις καὶ ταῖς δημοκρατίαις διὰ τὰς πρὸς σφᾶς αὐτοὺς φιλοτιμίας λυμαίνονται τοῖς κοινοῖς⁴».

Οἱ πολλοί, λέγει ὁ Πλούταρχος, νομίζουν ὅτι πρῶτον ἀγαθὸν τῆς ἀρχῆς αὐτῶν εἶναι τὸ νὰ μὴ ἄρχωνται, νὰ μὴ ὑπόκηνται εἰς τὸν νόμον. «Οἱ πολλοί, κακῶς φρονοῦντες, οἶονται πρῶτον ἐν τῷ ἄρχεῖν ἀγαθὸν εἶναι τὸ μὴ ἄρχεσθαι»⁵. Διὰ τοῦτο εἶναι δυσχερὲς νὰ ἔχωσιν οἱ ἄρχοντες σύμβουλον περὶ ἀρχῆς· διότι φοβοῦνται νὰ παραδεχθῶσιν ὥς ἄρχοντα τὸν ὀρθὸν λόγον, μήπως κολοβώσῃ τὸ ἀγαθὸν τῆς ἐξουσίας αὐτῶν, ὑποτάσσων τοῦτο εἰς τὸ κατῆκον. «Τοῖς ἄρχουσι χαλεπὸν ἐστὶ σύμβουλον περὶ ἀρχῆς γενέσθαι· τὸν γὰρ λόγον ὥσπερ ἄρχοντα παραδέξασθαι φοβοῦνται, μὴ τῆς ἐξουσίας αὐτῶν τὸ ἀγαθὸν κολούσῃ τῷ καθήκοντι δουλωσάμενος⁶».

Ἡ ἐξουσία τοῦ νὰ πράττῃ τις ὅ,τι θέλει, λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, δὲν δύναται νὰ συγκρατῇ τὴν ἐν ἐκάστῳ ἀνθρώπῳ ὑπάρχουσαν ῥοπὴν πρὸς φαυλότητα· διὰ τοῦτο συμφέρει νὰ ἦναι ὑπεύθυνος καὶ περιορισμένη ἡ ἀρμοδιότης τῶν ὀργάνων τῆς πολιτείας καὶ νὰ μὴ ἐπιτρέπηται αὐτοῖς νὰ πράττωσιν ὅ,τι θέλουσι. «Τὸ γὰρ ἐπανακρέμασθαι καὶ μὴ πᾶν ἐξεῖναι ποιεῖν, ὅ,τι ἂν δόξῃ, συμφέρον ἐστίν· ἢ γὰρ ἐξουσία τοῦ πράττειν, ὅ,τι ἂν ἐθέλῃ τις, οὐ δύναται φυλάττειν τὸ ἐν ἐκάστῳ τῶν ἀνθρώπων φαῦλον»⁷. Συναφῶς δὲ λέγει ἀλλաχοῦ, ὅτι δύναται νὰ θεωρηθῇ ἄτοπον, τὸ αὐτὸ πρόσωπον νὰ

¹ Εὐρυπίδου, Φοίνισσαι, στίχ. 531-535.

«Τί τῆς κακίτης δαιμόνων ἐφέεσαι
φιλοτιμίας, παῖ; μὴ σὺ γ' ἄδικος ἢ Θεός;
πολλοὺς δ' ἐς οἴκους καὶ πόλεις εὐδαίμονας
εἰσῆλθε καὶ ἐπ' ὀλέθρῳ τῶν χρωμένων
ἐφ' ἧ σὺ μαίνει...».

Λέγει ἡ Ἰοκάστη πρὸς τὸν Ἑτεοκλῆ.

² Θουκυδίδου, Γ', 82, 8.

³ Τοῦ αὐτοῦ, Β', 44, 4. Μόνη, λέγει, ἡ ἐπιθυμία τῶν τιμῶν οὐδέποτε γηράσκει. «Ἐτι καὶ κατὰ τὴν προβεβηκυῖαν ἡλικίαν αἱ τιμαὶ μᾶλλον τέρπουσιν ἢ τὰ κέρδη: «Τὸ γὰρ φιλότιμον ἀγῆρων μόνον, καὶ οὐκ ἐν τῷ ἀχρείῳ τῆς ἡλικίας τὸ κερδαίνειν, ὥσπερ τινές φασι, μᾶλλον τέρει, ἀλλὰ τὸ τιμᾶσθαι».

⁴ Ἰσοκράτους, Λόγος 3, Νικοκλῆς ἢ Κύπριοι (18), 30 C.

⁵ Πλουτάρχου, Πρὸς ἡγεμόνα ἀπαίδευτον, 2.

⁶ Αὐτόθι 1.

⁷ Ἀριστοτέλους, Πολιτικά, 1318 B, 42.

ἄρχῃ πλείονας ἀρχάς, ἀλλὰ πολιτικώτερον καὶ δημοκρατικώτερον εἶναι νὰ μετέχῃσι πλείονες αὐτῶν. «Φαῦλον δ' ἂν δόξειεν εἶναι καὶ τὸ πλείους ἀρχὰς τὸν αὐτὸν ἄρχειν... Ἐν γὰρ ὑφ' ἑνὸς ἔργον ἄριστ' ἀποτελεῖται... Ὡσθ' ὅπου μὴ μικρὰ πόλις, πολιτικώτερον πλείονας μετέχειν τῶν ἀρχῶν καὶ δημοτικώτερον κοινότερόν τε γὰρ καὶ κάλλιον ἕκαστον ἀποτελεῖται τῶν αὐτῶν καὶ θᾶπτον»¹. Καὶ ὅχι μόνον ἐν τῷ αὐτῷ προσώπῳ, ἀλλ' οὐδ' ἐν τῇ αὐτῇ οἰκογενεῖᾳ ἐνομίζετο ὅτι πρέπει νὰ ἐπισωρεύωνται πολλὰ ἀξιώματα. Διὰ τοῦτο, λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, εἰς τινὰς πόλεις δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἄρχῃσι συγχρόνως πατήρ καὶ υἱὸς ἢ δύο ἀδελφοί. «Οὐ γὰρ ἄρχουσιν ἐνιαχοῦ μὲν ἅμα πατήρ τε καὶ υἱός, ἐνιαχοῦ δὲ ὁ πρεσβύτερος καὶ ὁ νεώτερος ἀδελφός»².

Κατὰ ταῦτα, λέγει, πρέπει νὰ ἦναι καθωρισμένοι καὶ διηρημένοι καλῶς αἱ δημόσιαι ἀρχαί, πόσαι δηλαδὴ πρέπει νὰ ἦναι καὶ τίνες καὶ εἰς τίνας νὰ ἀνατίθενται. Διότι ὥς ἄνευ τῶν ἀναγκαίων ἀρχῶν εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑπάρξῃ πόλις, οὕτω καὶ ἄνευ τῶν ἀρχῶν ἐκείνων, αἵτινες θὰ ἐξασφαλίσωσι τὴν εὐταξίαν καὶ εὐκοσμίαν ἐν τῇ πόλει, εἶναι ἀδύνατον αὕτη νὰ διοικῇται καλῶς. «Ἀκόλουθον δὲ τοῖς εἰρημένοις ἐστὶ τὸ διηρηθῆναι καλῶς τὰ περὶ τὰς ἀρχάς, πόσαι καὶ τίνες καὶ τίνων. Τῶν μὲν γὰρ ἀναγκαίων ἀρχῶν χωρὶς ἀδύνατον εἶναι πόλιν, τῶν δὲ πρὸς εὐταξίαν καὶ κόσμον ἀδύνατον οἰκεῖσθαι καλῶς»³.

Ὅμοίως καὶ ὁ Πλάτων λέγει, ὅτι ἵνα ἡ πόλις ἦναι ἐλευθέρα καὶ συνετὴ καὶ φίλη ἑαυτῇ δὲν πρέπει νὰ νομοθετῶνται ἀρχαί, δηλαδὴ ἀξιώματα μεγάλα καὶ ἄμεικτα. «Οὐ δεῖ μεγάλας ἀρχάς οὐδ' αὖ ἁμείκτους νομοθετεῖν, διανοηθέντας τὸ τοιόνδε, ὅτι πόλιν ἐλευθέραν τε εἶναι δεῖ καὶ ἔμφρονα καὶ ἑαυτῇ φίλην»⁴. Ἐξαίρει δὲ τοὺς πολιτικούς θεσμούς ἐν τῇ πολιτεῖᾳ τῶν Λακεδαιμονίων, καθ' οὓς ἡ βασιλεία καὶ αἱ ἄλλαι ἀρχαί ἐγένοντο σύμμεικτοι, καὶ αὕτη οὕτω σωθεῖσα καὶ τοῖς ἄλλοις γενομένη αἰτία σωτηρίας⁵.

Τὴν διαίρεσιν ταύτην τῶν λειτουργιῶν τῆς πολιτείας ἀνευρίσκομεν εἰσηγμένην καὶ καθιερωμένην καὶ ἐν ἄλλαις μὲν τῶν Ἑλληνικῶν πολιτειῶν, μάλιστα δὲ ἐν ταῖς κυριωτάταις αὐτῶν, τῶν Ἀθηναίων καὶ Λακεδαιμονίων, οὐχὶ βεβαίως πλήρως καὶ ἀκράτως, ἀφοῦ τοῦτο καὶ νῦν ἐν οὐδεμιᾷ πολιτεῖᾳ συμβαίνει.

¹ Ἀριστοτέλους, Πολιτικά, 1273 Β, 8.

² Αὐτόθι, 1305 Β, 8, 15.

³ Αὐτόθι, 1321 Β, 4.

⁴ Πλάτωνος, Νόμοι, Γ, 693 Β.

⁵ Αὐτόθι, Γ, 691 Δ, Ε.

Ἐν Ἀθήναις, ὡς γνωστόν, αἱ λειτουργίαι αὗται ἦσαν κατανεμημέναι εἰς πλείονας ἄρχοντας καὶ ἄλλα συλλογικὰ ὄργανα, κυρίως τοὺς ἐξῆς: Α') Εἰς τοὺς ἑννέα κληρωτοὺς καὶ ἐνιαυσίους ἄρχοντας, ἦτοι τὸν ἐπώνυμον, τὸν βασιλέα, τὸν πολέμαρχον καὶ τοὺς λοιποὺς ἐξ θεσμοθέτας, ἀσκοῦντας τὸ μὲν ἐκτελεστικὴν, τὸ δὲ προβουλευτικὴν νομοθετικὴν λειτουργίαν, καὶ ὡς πρὸς ὠρισμένας δίκας δικαστικὴν. Β') Εἰς τὴν βουλὴν τῶν 500 καὶ εἴτα τῶν 600 κληρωτῶν βουλευτῶν, ἀσκοῦσαν ἐκτελεστικὴν ἐξουσίαν, ὡς ἀνωτάτη κυβερνητικὴ καὶ διοικητικὴ ἀρχή, καὶ προβουλευτικὴν νομοθετικὴν, καὶ ἔν τισι περιστάσεσι καὶ δικαστικὴν. Γ') Εἰς τὴν ἐξ Ἀρείου Πάγου βουλὴν, ἀποτελουμένην ἐκ τῶν ἐξερχομένων κατ' ἔτος τῆς ἀρχῆς καὶ μετὰ τὴν δόσιν εὐθυνῶν ἑννέα ἀρχόντων, καὶ τὴν Ἡλιαίαν, ἀσκοῦσας τὴν μὲν πρώτην κυρίως, τὴν δὲ δευτέραν ἀποκλειστικῶς δικαστικὴν δικαιοδοσίαν, καὶ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ δήμου, ἀσκοῦσαν νομοθετικὴν λειτουργίαν, καὶ εἰς δύο περιπτώσεις καὶ δικαστικὴν¹.

Ἐν δὲ τῇ Σπάρτῃ αἱ πολιτειακαὶ λειτουργίαι εἶχον κατανεμηθῆ κυρίως ὡς ἐξῆς: Α') Εἰς τοὺς δύο βασιλεῖς καὶ τοὺς πέντε ἐφόρους², ἐκ λεγομένους ὑπὸ τοῦ δήμου, ἀσκοῦντας τὸ μὲν ἐκτελεστικὴν, τὸ δὲ δικαστικὴν λειτουργίαν, περί τινων δικῶν³. Β') Εἰς τὴν γερουσίαν, ἀποτελου-

¹ Πρβ. περὶ τούτων τὰ γνωστά ἔργα περὶ τῶν πολιτευμάτων καὶ τοῦ δικαίου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων *G. Gilbert*, (μετάφρ. ὑπὸ *N. Γ. Πολίτου*), τοῦ *G. Busolt*, *K. F. Hermann* κ. ἄ.

² Ἡ κατάστασις τῆς ἀρχῆς τῶν Ἐφόρων ἀναφέρεται ὑπὸ τινων μὲν εἰς τὸν βασιλέα Θεόπομπον (ζήσαντα κατὰ τὸν Η' αἰῶνα π. Χ.). Ἀριστοτέλους, Πολιτικά, 1313 Α, 22.—Πλουτάρχου, Λυκούργος, 7, καὶ Πρὸς ἡγεμόνα ἀπαίδευτον, 1. Ὡς δ' οὗτος ἀναφέρει, ὁ Θεόπομπος ὠνειδίζετο ὑπὸ τῆς γυναικὸς αὐτοῦ, ὅτι ἔμελλε νὰ παραδώσῃ τοῖς ἀπογόνους τὴν βασιλικὴν ἀρχὴν ἐλάσσονα ἐκείνης, ἣν παρέλαβεν. Ἀλλ' ἐκεῖνος ἀπήντησεν, ὅτι θὰ παραδώσῃ ταύτην «μείζονα μὲν οὖν, ὅσον καὶ βεβαιότερον». Διότι, ὡς παρατηρεῖ ὁ Πλουτάρχος, «τὸ σφοδρὸν ἀνείς καὶ ἄκρατον αὐτῆς (τῆς ἀρχῆς) ἄμα τῷ φθόνῳ διέφυγε τὸν κίνδυνον». Τὴν κατάστασιν τῶν ἐφόρων ὑπὸ τοῦ βασιλέως Θεοπόμπου, καίπερ παρασιωπῶν τὸ ὄνομα αὐτοῦ, δέχεται καὶ ὁ Πλάτων, Νόμοι Γ', 692, Α', ἀλλαχοῦ ὁμως ἀποδίδει αὐτὴν εἰς τὸν Λυκούργον. Ἐπιστολὴ Η', 354 Β.—Ὁμοίως καὶ ὑπ' ἄλλων ἀναφέρεται αὕτη εἰς τὸν Λυκούργον. Οὕτως ὁ Ἡρόδοτος Α', 65 καὶ ὁ Ξενοφῶν, Λακεδαιμονίων Πολιτεία, Η' 3, ἀλλ' οὗτος ὡς εἰκασίαν ἰδίαν. Πρβ. *Γέλβεργτ*, ξυθ' ἀνωτ. σελ. 17 σημ. 2.

³ Οἱ μὲν βασιλεῖς ἐκ τῆς προτέρας αὐτῶν δικαιοδοσίας ἐν τῷ ἰδιωτικῷ δικαίῳ ὀλίγον μέρος διετήρησαν, δικάζοντες δίκας τοῦ οἰκογενειακοῦ δικαίου καὶ τὰς περὶ τῶν δημοσίων ὁδῶν. Οἱ δ' ἔφοροι ἐδίκαζον τὰς ἀπὸ συμβολαίων ἰδίᾳ δίκας καὶ ἥσσοντας ποινικάς. Πρβ. Ἡροδοτοῦ, 57.—Ἀριστοτέλους, Πολιτικά, 1275 Β, 9.

μένην ἐξ 28 ἀνδρῶν, ἐπ' ἴσης ὑπὸ τοῦ δήμου ἐκλεγομένων ἐκ τῶν ὑπὲρ τὰ 60 ἔτη γεγονότων, εἰς οὓς προσετίθεντο οἱ βασιλεῖς, ὕστερον δὲ καὶ οἱ ἔφοροι, ἀσκοῦσαν προβουλευτικὴν νομοθετικὴν καὶ ἐκτελεστικὴν ἅμα τῶν δεδογμένων λειτουργίαν¹, ἔτι δὲ καὶ δικαστικὴν, ὡς πρὸς τὰς φονικὰς καὶ τὰς μεγάλας καθ' ὅλου δίκας². Καὶ Γ') εἰς τὴν Ἀπέλλαν, ἥτοι τὴν καθ' ἑκάστον μῆνα συνερχομένην ἐκκλησίαν τῶν Σπαρτιατῶν, ἀσκοῦσαν τὴν κυρίαν νομοθετικὴν λειτουργίαν³ καὶ ἄλλα τινὰ ἔργα⁴.

Τὴν δυσδικὴν βασιλείαν καὶ τὴν κατάστασιν τῶν θεσμῶν τῶν Γερόντων καὶ τῶν Ἐφόρων ἐν τῇ πολιτείᾳ τῶν Λακεδαιμονίων ἐξαίρει, ὡς καὶ πρότερον ἔρρηθη, ὁ Πλάτων, ἀποδίδων αὐτὴν εἰς θεῖαν εὐνοίαν καὶ ἐπενέργειαν. Διὰ τοῦ κερασμοῦ τούτου, λέγει, τῆς βασιλικῆς ἐξουσίας, διὰ τῆς καταστάσεως παρ' αὐτῇ τῆς ἀρχῆς τῶν Γερόντων καὶ τῆς ἀρχῆς τῶν Ἐφόρων, ἡ βασιλεία σύμμεικτος καὶ σύμμετρος γενομένη, καὶ αὐτὴ διεσώθη, καὶ τὴν πόλιν ἔσωσε. «Θεός, οἶμαι, κηδόμενος ὑμῶν (τῶν Λακεδαιμονίων) τις, ὃς τὰ μέλλοντα προορῶν, δίδυμον ὑμῖν φυτεύσας τὴν τῶν βασιλέων γένεσιν ἐκ μονογενοῦς, εἰς τὸ μέτριον μᾶλλον συνέστειλε· καὶ μετὰ τοῦτο ἔτι φύσις τις ἀνθρωπίνη μεμειγμένη θεῖα τινὶ δυνάμει, κατιδοῦσα ὑμῶν τὴν ἀρχὴν φλεγμαίνουσαν ἔτι, μείγνυσαι τὴν κατὰ γῆρας σφώφρονα δύναμιν τῇ κατὰ γένος αὐθάδει ῥώμῃ, τὴν τῶν ὀκτῶ καὶ εἴκοσι γερόντων ἰσότηρον εἰς τὰ μέγιστα τῇ τῶν βασιλέων ποιήσασα δυνάμει· ὁ δὲ τρίτος σωτὴρ ὑμῖν ἔτι σπαργῶσαν καὶ θυμουμένην τὴν ἀρχὴν ὀρῶν, οἷον ψάλιον ἐνέβαλεν αὐτῇ τὴν τῶν ἐφόρων δύναμιν ἐγγὺς τῆς κληρωτῆς ἀγαγὼν δυνάμειος· καὶ κατὰ δὴ τοῦτον τὸν λόγον ἡ βασιλεία παρ' ὑμῖν, ἐξ ὧν ἔδει σύμμεικτος γενομένη καὶ μέτρον ἔχουσα σωθεῖσα αὐτῇ, σωτηρίας τοῖς ἄλλοις γέγονεν αἰτία»⁵.

Ἡ τοιαύτη διάταξις τῆς πολιτείας τῶν Λακεδαιμονίων φέρει τὸν

¹ Πρβ. Γύλβερτ, ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 59, καὶ σελ. 134 κ.έ.

² Ἀριστοτέλους, Πολιτικά, ἔνθ' ἄνωτέρω. -Ξενοφῶντος, Ἑλληνικά Ε', δ', 24 κ.έ. Πλουτάρχου, Ἀγησίλαος 24, 25. Ἡ Γερουσία ἐδίκασε καὶ τοὺς βασιλεῖς. Πανσανίων. Γ', ε', 2.—Γύλβερτ, ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 98.

³ Πρβ. τὴν λεγομένην *Λυκούργειον δῆτραν* παρὰ Πλουτάρχου, Λυκούργος 6. Τοῦ αὐτοῦ, Ἀγίς 9, 10.

⁴ Ἡ Ἀπέλλα ἀπεφάσιζε περὶ πολέμου καὶ στρατείας, ὀρίζουσα καὶ τὸν ἡγεμόνα τῆς στρατιᾶς, περὶ εἰρήνης καὶ συνθηκῶν, καὶ περὶ τῶν σχέσεων τῆς Σπάρτης πρὸς τὰς ἄλλας πόλεις, ἐξέλεγε δὲ τοὺς γέροντας, τοὺς ἐφόρους καὶ τοὺς ἄλλους ἄρχοντας, ἔκρινε τὰς περὶ βασιλείας ἀντιλογίας καὶ ἡλευθέρου τοὺς εἰλωτας. Πρβ. Γύλβερτ, ἔνθ' ἄνωτ. σελ. 62 σημ. 3 καὶ 63 σημ. 1.

⁵ Πλάτωνος, Νόμοι, Γ'. 691, D, E, 692, A.—Ὁμοίως καὶ ἀλλαχοῦ λέγει, ὅτι διὰ τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ θεσμοῦ τῶν γερόντων καὶ τῶν ἐφόρων ἀπετράπη ὁ κίνδυνος

*Πλάτωνα*¹ εἰς ἀπορίαν πῶς πρέπει νὰ χαρακτηρίσῃ αὐτήν. Διότι φαίνεται μὲν αὐτῷ προσομοιάζουσα πρὸς τυραννίδα, κυρίως ἔνεκα τῆς ἀρχῆς τῶν ἐφόρων, γενομένης τυραννικῆς, ἐνίοτε ὅμως φαίνεται αὐτῷ προσομοιάζουσα πρὸς τὴν μάλιστα δημοκρατουμένην ἐκ πασῶν τῶν πόλεων. Ἀλλὰ καὶ τῆς ἀριστοκρατίας μετέχει, ὡς ἔχουσα βασιλείαν ἰσόβιον καὶ λεγομένη ἀρχαιοτάτη πασῶν τῶν πολιτειῶν. «Καὶ μὴν ξυγνοῶν γε τὴν ἐν Λακεδαιμόνι πολιτείαν οὐκ ἔχω σοι φράζειν οὕτως, ἣν τινα προσαγορεύειν αὐτὴν δεῖ. Καὶ γὰρ τυραννίδι δοκεῖ μοι προσεοικέναι· τὸ γὰρ τῶν ἐφόρων θαυμαστὸν ὡς τυραννικὸν ἐν αὐτῇ γέγονε· καίτοι ἐνίοτέ μοι φαίνεται πασῶν τῶν πόλεων δημοκρατουμένη μάλιστ' εοικέναι. Τὸ δ' αὖ μὴ φάναι ἀριστοκρατίαν αὐτὴν εἶναι παντάπασιν ἄτοπον· καὶ μὴν δὴ βασιλεία γε διὰ βίου τ' ἐστὶν ἐν αὐτῇ καὶ ἀρχαιοτάτη πασῶν καὶ πρὸς πάντων ἀνθρώπων καὶ ἡμῶν αὐτῶν λεγομένη. Ἐγὼ δὲ οὕτω νῦν ἐξαίφνης ἂν ἐρωτηθεὶς ὄντως, ὅπερ εἶπον, οὐκ ἔχω διορισάμενος εἰπεῖν, τίς τούτων ἐστὶ τῶν πολιτειῶν²». Ὑπ' ἄλλων, ὡς λέγει, ὁ Ἀριστοτέλης, ἡ ἀρχὴ τῶν ἐφόρων ἐχαρακτηρίζετο ὡς δημοκρατικὴ, ὡς προερχομένων τούτων ἐκ τοῦ δήμου· ὑπ' ἄλλων πάλιν δημοκρατικὸν χαρακτήρα ἐλογίζοντο ἔχοντα τὰ ἀφορῶντα εἰς τὰ συσσίτια καὶ τὸν ἄλλον καθ' ἡμέραν βίον. Πάντως δ' ἐπηνεῖτο ἡ πολιτεία τῶν Λακεδαιμονίων, ὡς οὔσα μεμειγμένη, ἢ ὡς λέγει ὁ Πλάτων «διαπεποικιμένη³» ἐξ ἀπασῶν τῶν πολιτειῶν, οἷα, κατ' αὐτούς, πρέπει νὰ ᾖναι ἡ ἀρίστη πολιτεία. Καὶ δὴ εἶχεν ἐκ τῆς μοναρχίας μὲν τὴν βασιλείαν, ἐκ τῆς ὀλιγαρχίας δὲ τὴν γερουσίαν, ἐκ τῆς δημοκρατίας δὲ τοὺς ἐφόρους. «Ἐμοὶ μὲν οὖν λέγουσιν ὡς δεῖ τὴν ἀρίστην πολιτείαν ἐξ ἀπασῶν εἶναι τῶν πολιτειῶν μεμειγμένην, διὸ καὶ τὴν τῶν Λακεδαιμονίων ἐπαινοῦσιν εἶναι γὰρ αὐτὴν οἱ μὲν ἐξ ὀλιγαρχίας καὶ μοναρχίας καὶ δημοκρατίας φασί, λέγοντες τὴν μὲν βασιλείαν μοναρχίαν, τὴν δὲ τῶν γερόντων ἀρχὴν ὀλιγαρχίαν, δημοκρατεῖσθαι δὲ κατὰ τὴν τῶν ἐφόρων ἀρχὴν διὰ τὸ ἐκ τοῦ δήμου εἶναι τοὺς ἐφόρους· οἱ δὲ τὴν μὲν ἐφορείαν εἶναι τῆς ἐκτροπῆς τῆς βασιλικῆς ἀρχῆς εἰς τυραννίαν, ὡς ἐγένετο ἀλλαχοῦ, καὶ κατέστη δυνατόν νὰ διατηρηθῇ ἡ ἀρχὴ αὕτη ἐπὶ πλείστας γενεάς μετ' εὐκλείας: «(Ὁ) Λυκοῦργος, ἰδὼν τὸ τῶν οἰκείων γένος ἐν Ἀργεὶ καὶ Μεσσήνῃ ἐκ βασιλέων εἰς τυράννων δύναμιν ἀφικόμενος καὶ διαφθείραντας ἑαυτοὺς καὶ τὴν πόλιν ἐκατέρους ἐκατέρων, δείσας περὶ τῆς αὐτοῦ πόλεως ἅμα καὶ γένους, φάρμακον ἐπήνεγκε τὴν τῶν γερόντων ἀρχὴν καὶ τὸν τῶν ἐφόρων δεσμὸν τῆς βασιλικῆς ἀρχῆς σωτήριον, ὥστε γενεάς τοσαύτας ἤδη μετ' εὐκλείας σφῆζεσθαι, νόμος ἐπειδὴ κύριος ἐγένετο βασιλεὺς τῶν ἀνθρώπων, ἀλλ' οὐκ ἀνθρωποὶ τύραννοὶ νόμων». Ἐπιστολὴ Η', 354 B.

¹ Διὰ στόματος Μεγίλλου τοῦ Λακεδαιμονίου.

² Πλάτωνος, Νόμοι, Δ', 712, D. E.

³ Αὐτόθι, Γ', 693, D.

ραννίδα, δημοκρατεῖσθαι δὲ κατὰ τε τὰ συσσίτια καὶ τὸν ἄλλον βίον τὸν καθ' ἡμέραν¹. Οἱ Πυθαγόρειοι πάλιν ἐχαρακτήριζον καὶ αὐτοὶ ὡς μεμειγμένην τὴν πολιτείαν τῶν Λακεδαιμονίων, ἀλλ' ἀπὸ διαφορουσῶν ἐπόψεων, ἥτοι ὡς μετέχουσαν τῆς μοναρχίας διὰ τῆς ἀρχῆς τῶν βασιλέων, τῆς ἀριστοκρατίας διὰ τῆς ἀρχῆς τῶν γερόντων, τῆς ὀλιγαρχίας διὰ τῆς ἀρχῆς τῶν ἐφόρων καὶ τῆς δημοκρατίας διὰ τῆς ἐπὶ τῶν ἐπιλέκτων ὀπλιτῶν ἀρχῆς τῶν ἱππαγρετῶν καὶ τῶν ἱππέων. «Τοὶ μὲν γὰρ βασιλέως τῆς μοναρχίας (ἔχοντί τι), τοὶ δὲ γέροντες τῆς ἀριστοκρατίας, τοὶ δὲ ἔφοροι τῆς ὀλιγαρχίας, ἱππαγρεταὶ δὲ καὶ κόροι τῆς δημοκρατίας²».

Τοιαῦται ἐν βραχυτάτῃ ἐκθέσει καὶ ἐκ προχείρου ἀνθολογίας ἐκ τοῦ εὐανθοῦς καὶ ἀειθαλοῦς λειμῶνος τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἐλληνικῆς φιλοσοφίας αἱ περὶ δικαίου καὶ πολιτείας θεωρίαι καὶ γινῶμαι τῶν ἀρχαίων προγόνων. Ἐπ' αὐτῶν, ἐν τοῖς κυρίοις, ἐρεῖδεται ἡ σύνταξις καὶ ὀργάνωσις καὶ τῶν νεωτέρων πολιτειῶν, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ μέλλοντι θὰ ἔχουσιν αὗται κύρος αἰώνιον. Ἡ ὑπόμνησις τῶν ὑπερόχων καὶ πολυτίμων τούτων ὑποθηκῶν περὶ τοῦ διαληφθέντος σπουδαιοτάτου θέματος εἶναι πάντοτε χρήσιμος, μάλιστα δὲ νῦν. Διότι οὐδέποτε πρέπει νὰ λησμονῇται, ὅτι ὕψιστος σκοπὸς πάσης ἀληθοῦς πολιτείας δικαίου εἶναι ἡ ἐπικράτησις καὶ ἐμπέδωσις πλήρους καὶ ἀπολύτου εὐνομίας, ἐν τε τῇ θέσει καὶ μάλιστα ἐν τῇ ἐφαρμογῇ τῶν νόμων, καὶ ἰδίᾳ ἐν τῇ διοικήσει, καὶ δι' αὐτῆς ἡ εὐδαιμονία τῶν πολιτῶν κατ' ἀρετήν. Τῆς εὐνομίας, ἣτις ὡς ἔλεγεν ὁ Σόλων, ἀναδεικνύει πάντα εὐκοσμία καὶ ἄρτια, λειαίνει τὰς τραχύτητας, παύει τὸν κόρον, ἀπομακρύνει τὴν ὕβριν, μαραίνει τὰ ἄνθη τοῦ κακοῦ, ἀποτρέπει δίκας σκολιάς, πραῦνει ὑπεροψίας, παύει ἔργα διχοστασίας :

«Εὐνομία δ' εὐκοσμία καὶ ἄρτια πάντ' ἀποφαίνει,
καὶ θάμα τοῖς ἀδίκοις ἀμφιτίθησι πέδας
τραχέα λειαίνει, παύει κόρον, ὕβριν ἀμανροῖ,
αὐαίνει δ' αἴτης ἄνθη φυτόμενα,
εὐθύνει δὲ δίκας σκολιάς, ὑπερήφανα τ' ἔργα
πραῦνει, παύει δ' ἔργα διχοστασίας,
παύει δ' ἀργαλέης ἔριδος χόλον, ἔστι δ' αὐτῆς
πάντα κατ' ἀνθρώπους ἄρτια καὶ πινυτά³».

¹ Ἀριστοτέλους, Πολιτικά, 1265 Β, 38.

² Ἀρχύτου, Περί νόμου καὶ δικαιοσύνης, ιζ' (ἐνθ' ἀν. σ. 560), παρὰ Στοβαίου, 43, 134.

³ Σόλωνος, Ἀπόσπ. (ἔκδ. Bergk), 4 (13) 32.